

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ve KANUN-I ESÂSÎ: SİYASAL SİSTEM TARTIŞMALARI EKSENİNDE BİR İNCELEME

*Constitutional Monarchy II and Kanun-ı Esâsî:
An Analysis in the Context of the Political System Discussions*

Fatma SARIASLAN*

Özet

Hükümet sistemlerinin niteliğinin tespiti türedi bir süreç olmayıp, belirli bir tarihsel bağlamı olan siyasal dönüşümlerin ortaya çıkardığı sorunlara verilen cevap niteliği taşımaktadır; dolayısıyla dinamik bir sürecin ürünüdür. Bu durum dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye için de geçerlidir. Siyasi ve hukuk tarihimizin ilk Anayasası olan 1876 Anayasası (Kanun-ı Esâsî) çerçevesinde ortaya çıkan ilk yapılanma, siyasi gücün daha ziyade monarşi ve bürokrasi arasında paylaştırıldığı parlamenter sistem benzeri bir nitelik göstermiştir. Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinin, gerek yürütmenin yasama organı ile gerekse yürütmenin unsurlarının kendi içerisindeki ilişkiler bağlamında sürekli bir devinim ve kuvvet kaymaları ile dolu bir zaman dilimi olduğu aşikârdır. Bu dinamik ve devingen süreçte, 1909 değişikliklerini mümkün kılan 23 Temmuz 1908 tarihli İkinci Meşrutiyet, Osmanlı yönetim sistemine ilk defa gerçek anlamda parlamenter bir nitelik kazandırması açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Bu bağlamda günümüzde 1982 Anayasasında yapılan değişiklikler ekseninde ortaya çıkan tartışmaların tarihsel ipuçlarının yakalanması anlamında İkinci Meşrutiyet dönemi ziyadesiyle önemlidir. Çalışma bu perspektifle, hukuk tarihimizin ilk anayasası ile inşa edilen ve 1877’de kesintiye uğramakla birlikte İkinci Meşrutiyetle tekrar dirilen Osmanlı parlamento deneyimini öne çıkaran yönleriyle ortaya koymak ve günümüz tartışmalarına tarihsel bir zemin olmak amacıyla kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1876 Anayasası (Kanun-ı Esâsî), Meşrutiyet, Meclis, Parlamenter sistem, Başkanlık sistemi.

Abstract

Determining the nature of government systems is not an upstart process but a response to the problems posed by political transformations with a specific historical context; therefore, it is the product of a dynamic process. This situation is valid for Turkey as well as all over the world. The first structuring that emerged within the framework of the Constitution of 1876 (Kanun-ı Esâsî), the first Constitution of our political and

➤ Bu makale Etik Kurul İznine tabi değildir/This article is not subject to Ethics Committee Permission.

➤ Makale Geliş Tarihi/Article Received Date: 13.11.2022

➤ Yayın Kurulu Kabul Tarihi/Editorial Board Acceptance Date: 22.03.2023

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, fatma.sariaslan@medeniyet.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9295-6477>

legal history, showed a parliamentary system-like nature in which the political power was instead shared between the monarchy and the bureaucracy. The First and Second Constitutional Monarchy periods were full of constant movement and power regarding the relations between the executive and the legislative body and the executive elements. In this dynamic and dynamic process, the Second Constitutional Monarchy of 23 July 1908, which made the 1909 changes possible, was a significant turning point giving the Ottoman administrative system a truly parliamentary character for the first time. In this context, the Second Constitutional Period is crucial in catching the historical clues of the debates that emerged in the axis of the changes made in the 1982 Constitution. With this perspective, the study was written to put forward the Ottoman parliamentary experience, built with the first constitution of our legal history and interrupted in 1877, resurrected with the Second Constitutional Monarchy, and to be a historical ground for today's debates.

Key Words: The Constitution of 1876 (Kanun-ı Esâsi), Constitutional monarchy, parliament, Parliamentary system, Presidential system.

GİRİŞ

Siyasi ve hukuk tarihimizin ilk anayasası olan 1876 Anayasasının (Kanun-ı Esâsi) ortaya çıkışının tarihsel dinamiği, III. Selim döneminde başlayan reform hareketlerine dayanmaktadır. Bu dönemde yaşanan bazı gelişmeler mutlak iktidarın sınırlandırılması gerekliliğini ortaya koymuştur. Ancak iktidarın sınırlandırılması sınırlı düzeyde olmuştur.¹ Öyle ki, Kanun-ı Esâsi çerçevesinde ortaya çıkan tablo, siyasi gücün daha ziyade monarşi ve bürokrasi arasında paylaştırıldığı bir nitelik arz etmiştir. Bu sınırlı güç paylaşımı, her ne kadar hukukî temelini padişahın tek yanlı iradesinden almış bile olsa, Osmanlı idari yapısının temel dinamiği olan mutlak monarşiden meşruti monarşiye evrilme döneminde önemli bir kilometre taşıdır. Nitekim Anayasanın hayata geçtiği Birinci Meşrutiyetle birlikte, demokratik rejimlerin vazgeçilmez unsurları olan seçim ve parlamento Türk Siyasal Hayatında önemli yerler edinmişlerdir. Bununla birlikte, Kanun-ı Esâsi ile getirilen yeni siyasal düzen, gerçek anlamda bir demokratik sistemin tümüyle tesis edildiği anlamına gelmemektedir. Zira Birinci Meşrutiyette, kanun tekliflerinin padişah tarafından uygun bulunması koşuluna bağlandığı ve Heyet-i Vükela'nın sultandan gayri kimseye karşı sorumlu olmadığı bir sistem teşkil edilmiştir. Dolayısıyla getirilen sistem, meclisin varlığı sayesinde kısmen törpülenmiş bir mutlak monarşi izlenimi vermektedir.

Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinin, padişah ve onun belirlediği Heyet-i Vükela (Bakanlar Kurulu) yürütme organı olarak kabul edildiğinde; hem yürütmenin yasama organı olan Meclis-i Umumi ile hem de yürütmenin unsurlarının yani padişahın ve Heyet-i Vükela'nın kendi aralarındaki ilişki bağlamında sürekli bir devinim ve kuvvet kaymaları ile dolu bir zaman dilimi

¹ Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* (Afa 1996) 24-25.

olduğu aşıkârdır. Bu dinamik ve devingen süreçte, 1909 değişiklikleri siyasi güç erklerinin düzenlenişi bağlamında önemli bir kırılma noktasıdır. Nitekim Kanun-ı Esâsi'ye göre yürütme erkinin bir kanadı olan Heyet-i Vükela başlangıçta padişaha karşı sorumluyken, 1909 değişiklikleriyle Meclis'i Mebusan'a karşı sorumlu hale gelmiştir ve artık Meclis-i Mebusan güvensizlik oyu ile Heyet-i Vükela'yı düşürebilecektir. Ayrıca Kanun-ı Esâsi'nin ilk halinde yer alan kanun teklif etmek için padişahın izin alma şartı kaldırılmıştır. Yine bu değişikliklerle birlikte padişahın mutlak veto yetkisi, geciktirici ve zorlaştırıcı veto yetkisine dönüştürülmüştür.² Buna ilaveten 1909 değişikliğiyle padişahın milletlerarası antlaşma imzalama yetkisi Meclis-i Umumi'nin onayına bağlanmıştır. Yine 1909 değişikliğiyle sadrazamın, Padişah tarafından atanması usulüne devam olunmakla birlikte, Heyet-i Vükela sadrazam tarafından belirlenecektir. Böylece sistem söz konusu 1909 değişiklikleriyle artık parlamenter hükümet sisteminin özelliklerini taşıyor hale gelmiştir.³ Bu anlamda 1909 değişikliklerini mümkün kılan 23 Temmuz 1908 tarihli II. Meşrutiyet, Osmanlı yönetim sistemine ilk defa gerçek anlamda parlamenter bir nitelik kazandırması açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Dolayısıyla sonraki dönemlerin siyasal gelişmelerini anlamaya ve sağlıklı bir biçimde değerlendirmeye yarayacak ipuçlarının yakalanması bağlamında İkinci Meşrutiyet dönemi, Türk siyasal hayatı kadar Türk hukuk tarihi için de ziyadesiyle önemlidir.

Öte yandan 1982 Anayasasında 2017 değişiklikleriyle başkanlık sistemi özellikleri gösteren ve kendine özgü bir model olarak ortaya çıkan cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi hayata geçirilmiştir. Bu sistemle birlikte Türkiye 1909 Kanun-ı Esâsi değişiklikleriyle başlayan yüz yıllık parlamenter sistemi geleneğinden ayrılmış ve yeni bir hükümet modeline geçmiştir. Bu modelin 9 Temmuz 2018 tarihinden itibaren fiilen uygulanmaya başlamasıyla birlikte Türkiye gündeminde parlamenter sistem ile başkanlık sistemi arasında, hangisinin daha etkin ve faydalı olduğuna ilişkin tartışmalar yaşanmaya başlamıştır. Tartışmaların merkezinde ise çoğunlukla meclisin yürütme erki karşısında yetkileri ve etkinliğinde yaşanan değişim bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, anılan tartışma ortamında Türkiye'nin ilk temsili demokrasi deneyimini yaşadığı ve mutlak monarşiden meşrutî monarşiye, oradan da cumhuriyete evrilen süreçte ilk Anayasa ile hayata geçen Osmanlı parlamento deneyimini öne çıkaran yönleriyle ortaya koymak ve günümüz tartışmalarına tarihsel bir zemin olmak amacıyla kaleme alınmıştır. Bu itibarla çalışmada II. Meşrutiyet dönemi, 1876 Anayasası (Kanun-ı Esâsi) ve Osmanlı Parlamentosu çerçevesinde mercek altına alınmakta; Kanun-ı Esâsi'de yapılan 1908 değişiklikleri bir sistem inşası olarak değerlendirildiğinden bu değişikliklerle oluşan siyasal

² Kemal Gözler, *Kısa Anayasa Hukuku* (Ekin 2018) 126; Tanör *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* (n 1) 149.

³ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri* (Ekin 2011) 20-21.

yapı üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu çerçevede ilk bölümde hükümetlerin örgütlenme biçimine göre siyasi yönetimlerin sınıflandırılmasına yer verilmektedir. İkinci bölümde, Kanun-ı Esâsî'nin ilan edilmesine yol açan gelişmelerle ilgili süreç mercek altına alınmakta ve siyasal erklerin dağılımı bağlamında Kanun-ı Esâsî'nin niteliğine değinilmektedir. Üçüncü bölümde ise, II. Meşrutiyet sürecinin mimarları olarak kabul edilen Jön Türk hareketine yer verilmekte ve meşrutiyetin ilanı ile birlikte Kanun-ı Esâsî'nin yeniden kabulüne ve parlamentonun yeniden açılışına değinilmektedir. Dördüncü ve son bölümde ise yasama-yürütme erkleri arasındaki ilişkiler bağlamında önemli bir kırılma noktası olan 1909 Anayasa değişiklikleri ile siyasi aksiyonun düşünsel arka planında yer alan parlamentodaki siyasi hareketlere değinilmekte ve 1909 değişiklikleri sonrasında Türk siyasal yönetim sisteminde yaşanan gelişmeler süreklilik ve değişim bağlamında tartışılmaktadır.

I. HÜKÜMETLERİN ÖRGÜTLENME BİÇİMİNE GÖRE SİYASİ YÖNETİMLERİN SINIFLANDIRILMASI

Siyaset, birçok tanımın yanı sıra, toplumda üretilmiş değer ve varlıkların bağlayıcı karar alma yetkesini haiz otoritelerin müdahalesiyle bölüşümü olgusu olarak da tanımlanmaktadır.⁴ Buradan hareketle, siyasal sistemi bütün bir toplum adına toplumun değer ve kaynaklarının bölüşümü ve dağıtımına ilişkin bağlayıcı kararlar alan ve alınan kararları kendi buyruğundaki kurumlar aracılığıyla uygulayan yapı olarak nitelendirmek mümkündür.⁵ Bu uygulamanın meşru fiziki zora yani şiddete başvurma tekeline dayalı olarak yapılıyor olması siyasal sistemi, toplumdaki diğer ilişkilerin oluşturduğu sistemlerden ayıran en önemli ölçüt olarak karşımıza çıkarmaktadır.⁶

Egemenliğin dayanağının bizatihi toplumu oluşturan bireyler olduğu demokratik sistemlerde, egemenliğin kendisinden ziyade 'egemenliğin kullanımı'nın temsilciler aracılığıyla kullanılması söz konusudur. Bu türden bir egemenlik kullanımının nasıl olacağı hususu çağdaş yönetim sistemlerinde devlet biçimlerini belirlediği gibi, aynı zamanda hükümetin örgütlenme biçimlerinde de belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla temsili demokrasi, anayasal monarşi veya cumhuriyet şeklinde devlet biçimlerinde hayata geçebileceği gibi; parlamenter, başkanlık veya yarı-başkanlık şeklinde hükümet örgütlenmelerinde uygulama alanı bulabilmektedir. Hükümetlerin örgütlenme şekilleri ya da hükümet sistemleri, yürütme, yasama ve yargı kuvvetlerinin hangi organlarca nasıl kullanılacağı ve bu kuvvetler arasındaki ilişkilerin adının konulduğu

⁴ David Easton, *A System Analysis of Political Life* (Wiley 1965).

⁵ Cemil Oktay, *Siyasal Sistem ve Bürokrasi: Yükselen İstемler Karşısında Türk Siyasal Sistemi ve Kamu Bürokrasisi* (Der 1997) 15.

⁶ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları* (İletişim 1998) 132.

somut bir mecra niteliği taşımaktadır.

Hükümet sistemlerinin anlaşılması noktasında en genel ve yararlı tasnif, ‘başkanlık sistemi’ ve ‘parlamentar sistem’ olarak öne çıkan ikili sınıflandırmadır. Bunlara iki sistemin de bazı özelliklerini barındıran “rasyonelleştirilmiş parlâmentarizm”⁷ şeklinde de tanımlanan yarı-başkanlık sistemini de eklemek gerekir. Bu sınıflandırmanın temelinde kuvvetler ayrılığı ilkesi bulunmaktadır. Bu ilke, devlet iktidarını sınırlandırmak ve vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini korumak amacıyla devlet yapılanmasındaki üç ayrı kuvvetin (yasama, yürütme ve yargı) birbirinden bağımsız olan üç ayrı organa verilmesi gerekliliğini içermektedir. Bu perspektifle, başkanlık sistemi ‘sert kuvvetler ayrılığı sistemi’; parlâmenter sistem ise ‘yumuşak kuvvetler ayrılığı sistemi’ içerisinde sınıflandırılır. Her iki sistemde de yargının her halükarda diğer organlardan bağımsızlığı kabul görür; ancak yasama ve yürütme ilişkileri açısından farklılıklar söz konusudur. Zira yumuşak kuvvetler ayrılığı sisteminde, yasama ve yürütme yetkileri kural olarak iki ayrı organa verilmişse de, bu organlar birbirinden tam olarak bağımsız olmayıp, yer yer iç içe geçmişlerdir. Dolayısıyla aralarında karşılıklı bir işbirliği söz konusudur ve birbirlerinin hukukî varlıklarına son verme olanağına da sahiptirler.⁸ Diğer taraftan sert kuvvetler ayrılığı sisteminde ise, yasama ve yürütme kuvvetleri birbirinden mutlak bir şekilde ayrılmış ve iki ayrı organa verilmiştir. Birbirlerinin varlıklarına son veremeyen bu organlar karşılıklı olarak birbirinden, gerek kaynak bakımından, gerek varlıklarını sürdürme bakımından bağımsızdır.⁹ Kuvvetler birliği ilkesi temelinde ise, yasama ve yürütme kuvvetlerinin yasama organında birleştiği “meclis hükûmeti” veya “konvansiyonel rejim” ile bu iki kuvvetin yürütme organında birleştiği “mutlak monarşi” veya “diktatörlük” şeklinde bir sınıflandırma yapılmaktadır.

Parlamentar sistem, adından da anlaşılacağı üzere parlamento/meclis yani yasama organı ağırlıklı bir sistemdir. Parlamento, yasama gücünün merkezi olmanın ötesinde içinden yürütme gücünün çıktığı temel organ hüviyeti taşımaktadır. Nitekim iki kanatlı olan yürütmenin bir kanadındaki başbakan aynı zamanda bir parlamento üyesi yani milletvekilidir. Yürütmenin bu kanadında başbakanla birlikte bulunan bakanlar da ancak istisnai durumlarda yasama organının dışından atanabilirler. Yürütme organının diğer kanadında yer alan devlet başkanının¹⁰ yetkileri ise sembolik bir nitelik taşır; esas yürütme yetki-

⁷ Kemal Gözler sınıflandırmasında, Mirkine-Guetzevitch’e atfen yarı-başkanlık sistemi için bu nitelendirmeyi kullanmaktadır. Bkz. Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi Cilt I* (Ekin 2010) 621.

⁸ ibid 587-588.

⁹ ibid 570.

¹⁰ Devlet başkanı parlamenter sistemin uygulandığı devletin biçim ve yapılanmasına göre çeşitlilik arz edebilir. Örneğin monarşi ise “veraset” ve “hanedan” kurallarına göre belirlenen

sini başbakan ve bakanlardan oluşan hükümet kullanır. Parlamenter sistemde yalnızca parlamento seçimle işbaşına gelir, dolayısıyla “sandık meşrutiyeti”ne sahip olan yegâne kurum parlamentodur. Bu sistemde çoğu zaman, hükümeti kuran parti parlamentoyu da kontrol eder. Bir anlamda yürütme ve yasamanın bir ölçüde çakıştığı böylesi durumlarda kuvvetler ayrılığının zayıf olduğu söylenebilir.

Başkanlık sisteminde ise yürütme tek kişiden müteşekkildir. Bu kişiyi yani “Başkan”ı parlamenter sistemin aksine direkt olarak halk seçer, yani yürütmenin teşekkülünde meclisin bir rolü bulunmamaktadır. Bu sistemde yasama ve yürütme organları arasında bir takım denetleme ve dengeleme mekanizmaları olmakla birlikte, birbirlerinin varlıklarına son vermeleri söz konusu değildir.

Hükümet örgütlenme biçimleri bağlamında, bu iki sistemin yanında bir de tipik örneği Fransa’da uygulanan ‘yarı-başkanlık sistemi’ bulunmaktadır. Yarı-başkanlık sistemi yukarıda anılan iki sistemin karma bir modelidir.¹¹ Bu sistemde yürütme iki başlı bir niteliğe sahiptir; bir yanda -başkanlık sistemine benzer biçimde- doğrudan seçmenler tarafından seçilmiş ve dolayısıyla parlamentoya karşı herhangi bir siyasal sorumluluğu olmayan bir devlet başkanı, diğer yanda -parlamenter sisteme benzer biçimde- yasama organındaki çoğunluk temelinde devlet başkanı tarafından atanan ve siyaseten parlamentoya karşı sorumlu olan bir başbakan ve onun kabinesi. Yarı-başkanlık sisteminde devlet başkanı ile başbakanın aynı partiden gelmesi gerekmez. Bu durum, yani bir partiden olan bir başkanın başka bir partinin çoğunluğu oluşturduğu yasama organıyla karşı karşıya gelmesi “kohabitasyon” (birlikte varolma) olarak nitelendirilir.

Siyasal sistemin oluşumu ya da kabulü, belirli bir tarihsel bağlamı olan, siyasal, sosyolojik, kültürel ve de ekonomik dönüşümlerin ortaya çıkardığı sorunlara verilen cevapların toplamıyla ilgilidir; dolayısıyla canlı, dinamik bir sürecin ürünüdür. Bu bağlamda kuvvetler ayrılığı ilkesi Britanya’da ve Fransa’da burjuvazinin gelişmesi ve siyasi güç elde etmesiyle ilintili iken, Amerika’da ise bağımsızlık sonrasında kendine has koşullarında yürütme ve yasama gücü arasında bir denge mekanizması oluşturulmasının bir gereği olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, bu ülkelerin sosyal, siyasal ve kültürel yapıları, kuvvetlerin gerek düzenlenişi gerekse birbirleriyle ilişkilerinin bir uzantısı olarak dağılımları üzerinde belirleyici olmuş ve bu ülkelerin hükümetlerinin örgütlenme biçimlerinde parlamenter, yarı-başkanlık ve başkanlık sistemleri

“monark” (yani “kral” ya da “kraliçe”); cumhuriyet ise parlamento tarafından seçilen bir “cumhurbaşkanı” oturur.

¹¹ Yarı-başkanlık sisteminin ortaya çıkma süreci için bkz. Michael G. Roskin, *Çağdaş Devlet Sistemleri: Siyaset, Coğrafya, Kültür*, (Adres 2020) 118; John McCormick, *Karşılaştırmalı Siyaset ve Yönetim Sistemleri*, (Felix 2020) 254-255; Atilla Yayla, *Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler* (Adres 2017) 71.

olarak farklılaşma söz konusu olmuştur.

Yukarıda bahsedilen tarihsel bağlam ve muhtelif koşulların belirleyiciliği elbette Türkiye için de geçerlidir. Dolayısıyla Türkiye’de benimsenen siyasi sistem ya da sistemlerin açıklanması noktasında Türk siyasi hayatı açısından önemli bir merhale olan İkinci Meşrutiyet dönemi dikkate değerdir. Bu çerçevede, söz konusu dönemde yürürlükte olan Kanun-ı Esâsî ve bu hukuki metne ilişkin fevkalade önemli sonuçlar doğuran 1909 değişikliklerinin mercek altına alınması önem arz etmektedir.

II. 1876 ANAYASASI (KANUN-I ESÂSÎ) VE İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ

A. Kanun-ı Esâsî’nin İlan Edilişi

1870’lerin ilk yılları Osmanlı yönetiminin derin bir bunalım yaşadığı bir dönemdir. Her şeyden önce, Âli Paşa’nın ölümüyle birlikte Bab-ı Âli ciddi bir otorite boşluğu geçirmekte ve Mahmut Nedim Paşa ve Mithat Paşa hizipleri arasındaki rekabet kızışmaktadır.¹² Böyle bir ortamda önce Bosna-Hersek, ardından da Bulgaristan ayaklanmaları mevcut durumu daha da zorlaştırmıştır. Bu süreçte, Yeni (Genç) Osmanlı düşüncesini benimseyenlerin “meşrutiyet”, “anayasa” gibi kavramlarla ifade ettikleri yeni bir rejim arayışı canlanmaya başlamıştır. 1876 yılının Mayıs ayına gelindiğinde ise Mithat Paşa’nın önderliğini yaptığı anayasacıların yönlendirmesiyle imparatorluğun kalbinde ortaya çıkan *Talebe-i Ulum* hareketiyle ilk fitil ateşlenmiş olacaktır. Bu olay, birkaç gün içinde Mahmud Nedim Paşa’nın Bab-ı Âli’den uzaklaştırılmasına ve Sultan Abdülaziz’in de yönetimden el çektilmesine neden olacaktır. Ancak ifade etmek gerekir ki, *Talebe-i Ulum* hareketi ve peşi sıra yaşananlar, her ne kadar meşrutî bir rejim kurmak hedefiyle gerçekleştirilse de, her yönüyle bir askeri darbe niteliği taşımaktaydı.¹³ Bununla birlikte Osmanlı ahalisinin temsilini teminen bir parlamentonun açılması ve iktidarın bir anayasa ile sınırlandırılması dönemin koşulları düşünüldüğünde ciddi bir dönüşüm demektir ve kökenleri Tanzimat sonrasında yayılan Yeni Osmanlı düşüncesinin fikri temellerini taşıyan “ihtilalci” bir zihniyetin ürünüydü. Nitekim 1789 Fransız İhtilali sonrası fikirlerinden beslenen ve Tanzimat’ın entelektüel sınıfın gelişimini mümkün kılan ortamında ortaya çıkan Yeni Osmanlılar, Osmanlı’nın mutlakiyetçi bir anlayışla ıslah edilemeyeceği, hükümdar ve tebaası arasında tesis edilecek bir anayasa ile bütün idari konuları ve kanunlar çıkartacak temsili bir hükümetin

¹² Davison, Âli Paşa’nın ölümünü izleyen beş yılı “kaos dönemi” olarak nitelendirir. Bkz. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876* (Agora 2005) 281.

¹³ Cemil Oktay, *Siyaset Yazıları: “Hum Zamirinin Serencamı” ve Diğerleri* (Der 1998) 33; Mehmet Ö. Alkan, ‘Önsöz: Darpsız Darbesiz Demokrasi...’, içinde Mehmet Ö. Alkan (haz.), *Osmanlı’dan Günümüz Darbeler* (Tarih Vakfı Yurt 2016) vii.

kurulmasının gerekli olduğu fikrini savunmuşlardı.¹⁴ Bu türden bir dönüşüme Osmanlı idarecilerinin rıza göstermesi ise, Balkanlar'daki isyan girişimleri ve harbin neden olduğu buhranla birlikte mümkün olmuştur. Nitekim bu süreçte Avrupa diplomasisi, Osmanlı idaresine Balkanlar'da ciddi bir ıslahat yapılması ve savaşın durdurulması yönündeki taleplerini iletmekte ve Osmanlı ağır baskı altında kalmaktaydı. Balkanlar'da ıslahat ve özerklik taleplerine ilişkin uluslararası baskıyı bertaraf edebilecek yanıt, anayasayı ilan etmek ve meclis açmak olarak görülmüştür. Abdulaziz'i hal' edenler, önce Anayasayı ilan etme amacına V. Murad ile ulaşabileceklerini ummuşlardı.¹⁵ Ancak sağlığı gerekçesiyle hal' edilen V. Murad'ın yerine, meşruti rejimi taahhüt eden Sultan II. Abdülhamid saltanat makamına geçmiştir. II. Abdülhamid tahta çıktıktan sonra güvencesini verdiği rejimi tesis etmek için anayasa taslağı hazırlamak üzere Midhat Paşa liderliğinde bir komisyon oluşturmuştu. Ve nihayet 23 Aralık 1876'da (7 Zilhicce 1293) Heyet-i Vükelâ'dan geçen Kanun-ı Esâsi metni, padişahın onayından sonra Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olarak ilân edilmiştir. İlan tarihinin İstanbul'da tertiplenen ve büyük devletlerin katıldığı Tersane Konferansı'na tekabül etmesi dikkate değerdir.¹⁶ Bu haliyle Kanun-ı Esâsi'nin ilanının bir anlamda bir hikmet-i hükümet (*raison d'état*) girişimi olarak değerlendirilmesi mümkündür.¹⁷ Öte yandan süreci salt dış baskıların bertaraf edilmesi için devlet aklının işletilmesiyle açıklamak da yetersiz olacaktır. Nitekim meşrutiyet taleplerinin Abdülaziz'in hükümdarlığının ilk yıllarına değin uzandığı ve Yeni (Genç) Osmanlılar hareketinin bu türden taleplerin odağını oluşturduğunu ve bu kadronun Mithat Paşa tarafından yürütülen önderliğini hatırdan çıkarmamak gerekir.

Ne var ki Kanun-ı Esâsi'nin ilanı ve Birinci Meşrutiyet'in hayata geçmiş olması uluslararası güçlerin Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasına ilişkin baskılarını hafifletmiş olsa da; Rusya'nın Balkanlardaki siyasetini değiştirmesinde etkili olamamış; 93 Harbi ile Osmanlı İmparatorluğu ciddi bir sıkışmışlıkla karşı karşıya kalmıştır. Sahadaki bu olumsuz durum ve bunların Meclis-i Meb'ûsan'daki yansımaları, Osmanlı parlamentolarının kaderinde de etkili olmuş ve II. Abdülhamid Kanun-ı Esâsi'nin 7. maddesinin kendisine verdiği yetkiye dayanarak meclisi fesh etmiştir. Böylelikle Osmanlı'nın ilk meşrutiyet tecrü-

¹⁴ Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye* (İstanbul Bilgi Üniversitesi 2019) 39-40.

¹⁵ Edhem Eldem, 'Resimli Basında 1876 Darbesi', içinde Mehmet Ö. Alkan (haz.), *Osmanlı'dan Günümüz Darbeleri* (Tarih Vakfı Yurt 2016) 33-34.

¹⁶ Konferans görüşmeleri sürerken aniden top sesleri duyulmuş ve delegeler paniğe kapılmışlardır. Bunun üzerine Harbiye Nazırı Saffet Paşa padişahın anayasayı kabul ederek yeni bir idari sisteme geçtiklerini, azınlıkların haklarının anayasal güvence altına alındığını söyleyip artık konferansın bir amacının kalmadığını bildirerek salonu beraberindeki heyetle birlikte terk etmiştir.

¹⁷ Oktay Siyaset Yazıları: "Hum Zamirinin Serencamı" ve Diğerleri (n 13) 35.

besi son bularak yeniden mutlakıyet rejimi dönemi başlamıştır.¹⁸

B. 1876 Anayasası (Kanun-ı Esâsî) ve Kuvvetler Ayrılığı

1876 Kanun-ı Esâsîsinin¹⁹ ilk halinde yasama, yürütme ve yargı ayrı ayrı düzenlenmiş olmakla birlikte, her biri padişahın uhdesine kalmaya devam etmiştir, dolayısıyla bilinen anlamıyla kuvvetler ayrılığından söz etmek mümkün değildir. Ayrıca Kanun-ı Esâsî’de padişahın sorumluluğuna ilişkin herhangi bir ifade bulunmuyordu ve bu durum yani padişahın sorumsuzluğu 5. madde ile hüküm altına alınmıştı.²⁰ Yine bu doğrultuda Anayasanın 7. maddesinde ise mebusların tayinleri ve azilleri, diğer devletlerle antlaşma tesisi, savaşın ve barışın ilânı, cuma hutbelerinde adının zikredilmesi, silahlı kuvvetlerin yönetimi, Meclis-i Umûmî’nin toplanması ve tatili, Hey’et-i Meb’ûsan’ın feshi gibi hususlar padişahın dokunulmaz hakları arasında sayılıyordu.²¹ Bu noktadan hareketle, Kanun-ı Esâsî’nin hükümdarın egemenliğine anayasal bir zemin sağladığı ve padişahın şahsında tecessüm eden kuvvetler birliğine bir dayanak olduğu dahi söylenebilir. Buna ilaveten, Kanun-ı Esâsî’nin 46, 53, 54 ve 60. maddeleri de padişahın yasama üzerindeki hâkimiyetine ve kuvvetler ayrılığının hilafına hükümler vazetmekteydi. Nitekim 46. madde uyarınca Meclis’in açılışında sadrazam huzurunda parlamento üyelerine padişaha sadakat yemini ettirilmesi anayasanın güçler ayrılığı ilkesinin uzağında olduğuna işaret eden başka bir noktadır. Yine bu kapsamda, 53. ve 54. maddelere göre, padişahın egemenliği altındaki Heyet-i Vükela herhangi bir konuda yasa teklifi verme hakkını haizken, A’yân ve Meb’ûsan Meclisleri ancak ‘kendi görev alanları’ ile ilgili konularda yasa teklifi vermeye yetkiliydi. Öyle ki bu teklif, Sadrazam tarafından padişahın iznini almak üzere kendisine iletilir ve izni alınırdı. Hükümdar tarafından izin verilse dahi, parlamentolardan önce Şûrâ-yı Devlet devreye girerdi. Nitekim önce burada hazırlanan yasa tasarıları ilk Meb’ûsan, sonra da A’yân meclisinden geçer ve padişah tarafından onaylanırsa kanunlaşabilirdi. Benzer şekilde, Heyet-i A’yân üyelerinin seçkin hizmetleriyle tanınmış kişiler arasından padişah tarafından seçilip atanmalarını öngören 60. madde de, yasama alanında padişah vesayetine işaret etmekteydi.²²

III. İKİNCİ MEŞRUTİYET VE PARLAMENTONUN YENİDEN AÇILMASI

¹⁸ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İletişim 2013) 113-117.

¹⁹ Kanun-ı Esâsî'nin tam metni için bkz. Suna Kili, Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)* (Türkiye İş Bankası Kültür 2000).

²⁰ Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası* (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1982) 57-58.

²¹ Mehmet Akif Aydın, 'Kânûn-ı Esâsî' 2001 24 *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 328, 329.

²² Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* (n 1) 106-107.

A. II. Mahmud Öncesi Entelektüel Muhalefet: Jön Türk Hareketi

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumunda gerçekleşen dönüşüm, imparatorluk topraklarında modern bir kamusal alanın doğuşuna da temel oluşturmuştu. Bu süreçte, Batıcı entelektüellerden oluşan kayda değer bir grup siyasal enerjilerini meşrutiyetin hayata geçirilmesine vakfettiler.²³ Bunlardan en önemlisi olan Jön Türk hareketini “ikinci Genç veya Yeni Osmanlılar” olarak isimlendirmek mümkündür. Zira II. Abdülhamid döneminde etkinliğini kaybeden Yeni Osmanlılar’ın birinci dalga muhalefet hareketi sonlanmış; ancak etkileri devam etmiştir. Bu bağlamda, Jön Türkler hareketinin kökleri Yeni Osmanlılar hareketine dayanmaktaydı. Jön Türkler, bir kuşak önceki Yeni Osmanlılar hareketinin mensuplarının ortaya çıkardığı dinamikle kendisine toplumsal bir destek bulmuştu. Dolayısıyla 1860’larda üretilmiş bir ideolojiyi kendine şiar edinen Jön Türkler ile Yeni Osmanlılar hareketinin hedeflerinin kesişmesi bir tesadüf değildi.²⁴ Dolayısıyla bu ikinci dalga Türk reformistler, Avrupa’nın bazı ülkelerinde olduğu gibi yeni ve yeniliği çağrıştıran “genç” sıfatıyla tanımlanmışlardır.²⁵

Jön Türkler hareketinin gayesi, II. Abdülhamid’in yönetimine son vermekti. Bütün aksiyon programlarının mihrini bu nokta teşkil etmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu meyanda ortaya çıkan ilk yapılanma 1889’da tesis edilen “İttihad-ı Osmanî Cemiyeti” olmuştur. Cemiyet, İstanbul’da Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne’nin bahçesinde, İbrâhim Temo’nun önderliğinde Abdullah Cevdet, İshak Sükûtî ve Mehmed Reşid’in bir araya gelmeleri ile kurulmuştur.²⁶ Yine aynı yıl içinde büyük Fransız İhtilali’nin 100. yıl kutlamalarına katılmak için Paris’e giden ve orada “Meşveret” adlı dergiyi çıkaran Bursa Maarif Müdürü Ahmet Rıza da faaliyetlerine başlamıştır. İttihad-ı Osmanî çevresi, “Meşveret” dergisinin düzenli okuyucuları olmuşlardı. Daha sonra bu çevre Ahmet Rıza grubuyla birebir temasa geçmişler, pozitivizmin tesiriyle örgütün ismi “Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti” (İTC) olarak değişmişti.²⁷ 1895 yılında

²³ James L. Gelvin, *Modern Ortadoğu Tarihi (1453-2015)* (Timaş 2019) 178.

²⁴ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)* (İletişim 2003) 31.

²⁵ Tark Zafer Tunaya’nın “...Yeni Osmanlılar ideal addettikleri meşruti bir hukuki nizamı kırmak bakımından ilk adımı atmışlardır. ‘Genç’ Avrupa, Yeni Osmanlıları ‘Jön Türkler’ olarak tanımıştır. Jön Türk, memleketini müstebitlerden kurtarmak, Carbonari tabiri ile ‘ormanı kurtarlardan temizlemek’ amacıyla, gerekirse memleket dışına çıkarak, her türlü feragat ve mahrumiyet pahasına savaştan akıncı ve mücahit manasını ifade etmektedir” şeklindeki tespiti bu hareketi özetlemektedir. Bkz. Tark Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler (1859-1952)* (Arba 1952) 103.

²⁶ Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık* (İletişim 2003) 32.

²⁷ Örgütün ismi pozitivist düşüncenin adeta özünü yansıtan Auguste Comte’un ünlü deyişi “ordre et progrès”nin çevirisi “nizam ve terakkî” yani “düzen ve ilerleme”den mülhemdi; ancak cemiyet mensuplarının “ittihat” yani “birlik” ifadesinin korunması yönünde direnmeleri üzerine “İttihat ve Terakkî”de mutabık kalındı. Sina Akşin “nizam”ın yerine

bir nizamnâme hazırlanmış ve nizamnâmede İstanbul şubesi cemiyet merkezi olarak kabul edilmişti. 1896'ya gelindiğindeyse Paris şubesi resmen İTC'nin merkezi haline gelmişti.²⁸ Paris'e temsilciler gönderen cemiyet, taraftarlarını çoğaltmış, bilhassa Harbiye, Mülkiye, Tıbbiye gibi yüksek tahsil çevrelerinde kök salmaya başlamıştı. Gruplaşma ve iltihaklar 1894'e kadar Abdülhamid yönetiminin muhalefete yönelik tüm sınırlandırmalarına rağmen mütemadiyen artmış ve geniş çaplı bir örgütlenme halini almıştır. Bu da doğal olarak cemiyet içerisinde birbirinden farklı ideolojik yönelimleri beraberinde getirmişti.²⁹ Ancak son tahlilde, Rumeli-Anadolu eksininde devrimci bir kimlik kazanan örgüt 1908 Temmuz'una gelindiğinde amacına ulaşmış ve meşrutiyet ilan edilmiştir.

B. II. Meşrutiyetin İlanı ve Kanun-ı Esâsî'nin Yeniden Yürürlüğe Girmesi

Bilindiği üzere, 1876 Anayasası'nı geri getirmek amacıyla hareket eden İttihat Terakki'nin³⁰ faaliyetleri özellikle Rumeli'de daha etkiliydi. Meşrutiyet hareketinin ideolojik merkezi ve İTC'nin karargâhı her ne kadar Selanik idiyse de, olayların beklenenden hızlı gelişmesi üzerine³¹ Meşrutiyet'in ilan edildiği yer bugünkü Makedonya olmuştur.³²

3 Temmuz 1908 tarihinde Resne'de Kolağası Resneli Niyazi Bey'in dağa çıkması ile başlayan devrim süreci, 1876 Anayasasıyla yönetilmek isteyen

“ittihad”ın tercih edilmesinin sebebini, “nizam” ifadesinin Cemiyet'in devrimci yönü ile uyuşmaması, “ittihad” ifadesinin ise “Osmanlılık” politikası doğrultusunda cemiyetin sadece müslimanlar için değil fakat gayrimüslimler için de cazip hale geleceği öngörüsü ile açıklamaktadır. Bkz. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İmge 2017) 27. Mehmet Ö. Alkan da, “ittihad” tercihinin Osmanlı devletinin başlıca sorununa ve bu soruna ilişkin arayışına işaret ettiğine dikkat çekmektedir. Bkz. Mehmet Ö. Alkan, “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1* (der. Mehmet Ö. Alkan) (İletişim 2001) 383.

²⁸ Bu sürece ilişkin ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902) Cilt 1* (İletişim 1986) 175-180.

²⁹ Hareket içerisinde ortaya çıkacak olan Ahmet Rıza-Prens Sabahattin ayrışması bu anlamda önemli bir örnektir. Zira bu iki farklı düşünsel yönelimin ilerleyen zamanlarda Türk Siyasal Hayatında da yansımaları olduğu kabul edilmektedir. 4-9 Şubat 1902 I. Osmanlı liberalleri Kongresinden hemen sonra kurduğu “Tesebbüs-i Sahsi ve Ademi Merkezîyet Cemiyeti” ekseninde Prens Sabahattin'in görüşlerinin liberal olarak görülmesi ve bu görüşlerin Ahmet Rıza'nın görüşlerinden ayrışmasından hareketle, Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Demokrat Parti, “Adalet Partisi” ve 1980'lerde Yeni Sağ'ın Türkiye versiyonu olan “Özalcılığın” Prens Sabahattin geleneğinin; Cumhuriyet Halk Partisinin ise Ahmet Rıza'nın ve İttihat Terakki geleneğinin devamı olarak değerlendirilmesi -isabetli olup olmadığı tartışmalı olan ama oldukça da- yaygın olan bir yaklaşımdır.

³⁰ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme* (Kaynak 1999) 24.

³¹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki: 1908-1914* (Kaynak 1999) 31.

³² ibid 28.

gruplarca düzenlen ve “Rumeli Mitingleri” diye bilinen toplantılarla hız kazandırmıştır. Balkanlardaki bu durdurulamayan gelişmeler II. Abdülhamid’i yeni sadrazam arayışlarına itmiş ve 22 Temmuz 1908’de Kamil Paşa yerine Said Paşa’yı (1838-1914) tekrar sadâret görevine getirmişti. 23 Temmuz 1908’e (10 Temmuz 1324) gelindiğinde ise, İTC’nin Manastır şubesindeki askerî ve sivil liderlerce, 21 pare top atışı ile “hürriyet” ilan edildi.³³ Mekteb-i Harbiye Ders Nazırı Binbaşı Vehip Bey, Manastır kenti meydanında (yeni adıyla Hürriyet meydanında) 60 numaralı top arabasının üzerinde çoktan beri beklenen Hürriyetin ne olduğunu, ne anlama geldiğini anlatmış ve İslam’ın siyaset prensiplerinin gerçek değerlerini meşrutiyet içinde bulacağını halka duyurmuştu.³⁴ Makedonya’daki şehir ve kasabalarda hürriyetin ilân edildiğini ifade eden bir beyanname sokaklara asılmış ve çeşitli devletlerin konsolosluklarına gönderilmişti. İTC’nin Manastır merkezi, “hürriyet”in ilan edildiğini bildiren ve sultana Kanun-ı Esasî’yi yürürlüğe koymasını ve 26 Temmuz’a dek Meclis-i Meb’ûsan’ın açılmasına müsaade etmesini talep eden bir telgraf çekti. Farklı yerlerde bulunan ittihatçı şubeler de hemen her gün ‘Hürriyet’ talepleri içeren ve padişahı anayasayı çiğnemekle suçlayan telgrafları İstanbul’daki yetkililere gönderiyorlardı. Meclis-i Vükela ve Said Paşa’nın tavsiyeleri doğrultusunda durumun hassasiyetini göz önünde bulunduran Padişah, 24 Temmuz 1908’de Kanun-ı Esâsî’nin tekrardan yürürlüğe gireceğini, Parlamentonun açılacağını, bunun için genel seçimlerin yapılacağını ve durumun vilayetlere bildirilmesini içeren bir irade-i seniyye yayımladı. Böylece II. Abdülhamid tarafından Meşrutiyet yeniden ilân edilmiş oldu.

C. Parlamentonun Yeniden Açılması

Dâhiliye Nezareti, önceki deneyimlerden seçimlerin nasıl yapıldığını, nasıl yapılması gerektiğini ve elindeki seçim ile ilgili mevzuatı değerlendirmiş ve değerlendirmede I. Meşrutiyet döneminde Talimât-ı Muvakkate’ye göre yapılan Meclis-i Meb’ûsan seçimlerinin, Kanun-ı Esâsî’de öngörülen seçim şartlarına hiç uygun olmadığı görülmüştür.³⁵ Bunun üzerine I. Meşrutiyet döneminde

³³ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku* (Ekin 2000) 37.

³⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlamı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar* (İstanbul Bilgi Üniversitesi 2004) 7-9. Firzovik Toplantısı bunların ilki sayılabilir. Firzovik’te toplanan binlerce Arnavut, Yıldız Sarayı’na “meşveret usûl-i meşrûasının yeniden iadesi” talebini içeren telgraflar çekmesi. II. Abdülhamit tarafından meşrutî idarenin yeniden tesisi kararının alınmasında etkili olmuştur.

³⁵ Seçimler hususunda Kanun-ı Esâsî ile Talimat-ı Muvakkate arasındaki farklılıklar ve çelişkili hususlar şunlardı: İlk olarak Anayasa her elli bin erkek için bir mebus seçileceğini söylediği halde, Talimat bütün ülke için en az 130 olmasını istemiştir. İkinci olarak, Anayasa seçimlerin bir veya iki dereceli olması hususunda bir hüküm içermediği halde, Talimat tam mânâsı ile olmamakla birlikte, iki dereceli seçim usulünü kabul etmiştir. Üçüncü olarak Anayasadaki “otuz yaşını doldurmuş olmak” şartı, Talimât-ı Muvakkate ile çelişmektedir;

Meclis-i Meb'ûsan'da görüşülen ancak II. Abdülhamit imzalamadığı için kanunlaşmayan altı maddelik "İntihab-ı Meb'ûsan Kanunu", 3 Ekim 1908'de (20 Eylül 1324) Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe girmiş ve II. Meşrutiyet sürecindeki 1908 seçimleri buna göre yapılmış ve parlamento bu seçimler sonucunda oluşmuştur.³⁶

1908 meclisi aynı yılın Aralık ayında açıldı. 1876 Kanun-ı Esasîsinin siyasi arenaya tekrar gelmesi ve yeni bir parlamentonun ihdasıyla, herkeste Osmanlı'nın içinde bulunduğu zor durumun üstesinden gelineceği beklentisi hâkimdi. Ancak ifade etmek gerekir ki İTC'nin içerisindeki muhtelif grupların aralarındaki şiddetli tartışma ve anlaşmazlıkların hâkim olduğu siyasi durum nedeniyle, 1912 yılına gelindiğinde umut havası yerini umutsuzluğa bırakacaktı.

1876'da açılan ilk parlamento binası meclisin kapatılmasından sonra başka amaçlar için kullanılmaya başlanmıştı. Dolayısıyla ya yeni bir bina bulunacak ya da eski bina restore edilecekti. Binanın restorasyonunun maliyeti 182.714 kuruş olarak hesaplanmış; ayrıca meclis için bir asansöre ihtiyaç duyulmuştu. Söz konusu ihtiyaçlar Padişaha maliyetleriyle birlikte iletildi. Maliyetinin 1320 altını bulması teklif sahiplerini tereddütte düşürdüysen de Padişahın bu parayı kendi bütçesinden karşılayacağını söylemesi herkesi mutlu etmişti. Padişah ayrıca Meb'ûsan ve A'yân Meclislerinde kendisine ve hükümet üyelerine ait olacak locaların da tamir masraflarını kendi özel bütçesinden karşılayacağı bildirilmişti. Ayrıca A'yân ve Meb'ûsan meclislerine telefon çekilmiş ve bir de lokanta yaptırılmıştı.³⁷

Seçim bittikten sonra seçilen mebuslar başkente ulaşmaya başlayınca Parlamento'nun ne zaman açılacağı konuşulmaya başlanmıştı. Sonunda açılışın

zira bu düzenlemede "yirmi beş yaşını doldurmuş olmak" şartı öngörülmüştür. Dördüncü olarak, Anayasa siyasi bir cürüm veya cinayet ile mahkûm olmayı nazara almadığı halde, Talimat, bunu seçilmeye engel bir hal saymıştır. Son olarak, Anayasada seçilmek için mülk sahibi olmayı zorunlu saymadığı halde, Talimat bunu zaruri kabul etmiştir. Bkz. Servet Armağan, 'Türkiye'de Parlamento Seçimleri', *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 100. Yılına Armağan: Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi*, (der.) Hamit Emrah Beriş (TBMM 2022) 335. Bununla birlikte, Talimât-ı Muvakkate ve Beyanname yer yer Kanun-ı Esâsî ile birtakım ters düşen tasarruflar içermesine rağmen, seçimler yapılmış ve Meclis teşekkül ettirilmiştir.

³⁶ Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Meb'ûsan Seçimleri, 1908-1914* (İmge Kitabevi 2007) 50. İntihab-ı Meb'ûsan Kanunu'nun 21 ilâ 56. maddeleri, iki dereceli seçim usulünü kabul etmekte ve her elli bin nüfus için bir milletvekili esası konularak birinci derece her beş yüz seçmen için bir ikinci derece seçmen seçtirip, milletvekillerinin bunların oyları ile seçilmesi sistemi düzenlenmekteydi. Bkz. İhsan Güneş, '1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar' (1992) 56 (216) Bellekten 465-467. Daha sonra yapılan 1912, 1914, 1919 seçimleri de yine İntihab-ı Meb'ûsan Kanunu çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

³⁷ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet, I. Cilt* (TBMM Vakfı 1997) 272.

4 Kânunuevvel 1324'te (17 Aralık 1908) yapılmasına karar verildi. Otuz yıl aranın ardından Meclis-i Meb'ûsan'ın açılış töreni İstanbul'da gayet görkemli olmuştur. Dükkânlar ve evler, sancaklarla donatılmış, meclise giden yollar ve bütün hükümet binaları ışıklandırılmıştır. Meclis-i Meb'ûsan'a Hamidiye marşı eşliğinde giren Padişah açılıştan sonra ayrıldığında, Meclis ilk olarak Padişah'ın açılış nutkuna verilecek cevabı görüşmek üzere bir komisyon oluşturmuştur. Aynı zamanda da şubelerde mebus mazbataları incelenmeye başlanmıştır. Bu çalışmalar devam ederken, İttihat ve Terakkî'nin liderlerinden İstanbul mebusu Ahmet Rıza Bey Meclis başkanlığına seçilmiştir.³⁸

Öte yandan yukarıda ifade edildiği üzere Meclis-i Meb'ûsan açılmış ve restore edilen binasında çalışmalarına başlamıştır. Fakat daha sonra görülmüştür ki bina küçük olduğu için yetersiz gelmektedir. Bunun üzerine Meclis-i Meb'ûsan Başkanı durumu sadrazama aktarmış ve Çırağan Sarayı'nın Meclis-i Meb'ûsan'a ayrılmasını talep etmiştir. Bu istek sadrazam tarafından Heyet-i Vükela'ya götürülmüş, o da Parlatmentonun tümünün Çırağan Sarayına taşınmasına münasip gözüyle bakmış, teklif Padişah'a gönderilmiş ve onun da onayıyla Parlatmento Çırağan Sarayı'na taşınmıştır.

Meclis'in birinci dönemi 27 Ağustos 1909'a kadar sürmüştür. Meclis'in açılışından 13 Şubat 1909'da Kamil Paşa'nın görevden alınmasına değin iki aylık sürede Meclis'te yasa yapılmasından ziyade, Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Girit'in Yunanistan'a katıldığını ilân etmesiyle Balkanlar'da ortaya çıkan bunalımlı durumla ilgili görüşmeler yapılmıştır. Kamil Paşa hükümetinin düşüşünden Abdülhamit'in yerine V. Mehmet'in başa geçirildiği Mayıs 1909'a değin ise, 13 Nisan 1909 (31 Mart 1325) tarihindeki 31 Mart Vak'ası'nın başarısızlığa uğramasının da etkisiyle Meclis-i Meb'ûsan'daki ıslahat taraftarları yeniden güç kazanmıştır. Bu kapsamda Meclis'in yasama görevini gerçekleştirebildiği Mayıs 1909'dan Ağustos 1909'a kadarki dönemde önemli kodifikasyon çalışmaları yapılmıştır. Bu süreçte hükümet Meclis'e 73 yasa tasarısı getirmiş, yapılan tartışmaların ardından bunların 53'ü kabul edilmiş, diğerleri ise muhtelif komisyonlara havale edilmişti.³⁹

Sultan II. Abdülhamit, meşrutiyetin ilanından sonra bir yıl bile geçmeden vuku bulan 31 Mart Vak'ası gerekçe gösterilerek tahttan indirilmiş; 27 Nisan 1909'da tarihinde Veliâht Mehmet Reşat Efendi, Sultan V. Mehmet adı ile Halife ve Sultan ilan edilmiştir. Bundan sonraki süreçte yaşananlar, genel anlamda saltanat hukukunu sınırlamak, hususî olarak ise Padişahın Meclisi kendi arzusuna göre dağıtması olasılığını bertaraf etmek amacıyla tekrar yürürlüğe konulan Kanun-ı Esâsi'de önemli değişiklikler yapılması amacına yoğunla-

³⁸ ibid 275-276.

³⁹ Ahmad, İttihat ve Terakki: 1908-1914 (n 31) 81.

şılmıştır. Bu bağlamda Meclisin ilk döneminde yasamanın esas amacı 1908 Temmuzundan itibaren ortaya çıkan siyasal değişiklikleri Kanun-ı Esâsî'ye geçirmek olmuştur. Bu maksatla 1909 anayasa değişiklikleri gündeme gelmiştir. Zira İttihatçılar 1908 Temmuzundan beri giriştikleri ıslahat hareketlerinin başarıya ulaşması için güçlü bir Meclis'in elzem olduğu kanaatindeydiler.⁴⁰

IV. 1909 KANUN-I ESÂSÎ DEĞİŞİKLİKLERİ VE PARLAMENTONUN GÜÇLENEN KONUMUNUN TÜRK SİYASAL HAYATINA YANSIMALARI

A. 1909 Kanun-ı Esâsî Değişiklikleri

Meclisin ilk döneminde büyük ölçüde, II. Meşrutiyetin ilânı ile meydana gelen siyasal değişikliklerin Kanun-ı Esâsî'ye geçirilmesi çalışmaları belirleyici olmuştur. Bu kapsamda anayasada yedi kez değişiklik yapılmıştır. Bunların içerisinde en belirgin olanı 21 Ağustos 1909 tarihli yasa ile yapılan değişikliklerdir.⁴¹ Bazı yazarlarca "1909 Anayasası" ifadesiyle de sanki müstakil bir anayasaymış gibi ifade edilen söz konusu değişikliklerle⁴² imparatorluğun "en yüksek mercii" değişmiş; milli iradeyi temsil eden "Meclis-i Meb'ûsan" tahkim edilmiştir. Nitekim Kanuni Esâsînin 3, 27, 77 ve 113. maddelerinde yapılan değişikliklerle, Padişahın gücü ve ona tanınan yetkiler kesin olarak sona erdirilmiş ve parlamento öne çıkarılmıştır. "Padişah hükümdardı, ama artık hükmetmiyordu"; devlet içerisindeki görevi kabinenin veya parlamentonun aldığı kararları onaylamaktı.⁴³ Tanör'ün deyişiyle bu dönüşüm bir anlamda "Misak Anayasa"ya geçişi temsil ediyordu.⁴⁴ Bu bağlamda 1909 değişiklikleri, daha sonra kurulacak olan sisteme, "parlamente hükümet sistemi" isminin verilmesi için bir faktör olmuştur.⁴⁵

Söz konusu değişikliklerle ilgili ilk olarak, Osmanlı hanedanına kayıtsız şartsız egemenlik tanıyan 3. madde tekrar düzenlenmiş ve Padişaha ancak Meclis-i Umumi'de Şeriatı ve Anayasayı tanıdığı ve ülkeye ve milletine sadık kalacağı konusunda bir bağlılık yemini etmesi koşuluyla egemenlik tanınmıştı.

İkinci olarak, I. Meşrutiyet döneminin sonunu getiren tecrübe dikkate alınarak, Padişahın Parlamentoyu toplaması ve dağıtması hususunda daha dikkatli bir düzenleme yapılmış; bu bağlamda 7. maddede (ve onunla irtibatlı olan 35. maddede) yapılan değişikliklerle Padişahın Parlamentoyu toplaması ve dağıtması yeni esaslara bağlanmıştı. Nitekim 1876 Anayasası'nın 7. madde-

⁴⁰ ibid 84.

⁴¹ 3, 6, 7, 10, 12, 27, 28, 29, 30, 35, 36, 38, 43, 44, 53, 54, 76, 77, 80, 113, 118 ve 119'dur. 120 ve 121. maddeler 1909 değişiklikleriyle anayasa metnine girmişlerdir.

⁴² Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* (n 1) 147.

⁴³ Ahmad, *İttihat ve Terakki: 1908-1914* (n 31) 82-83.

⁴⁴ Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* (n 1) 148.

⁴⁵ Servet Armağan, *1961 Anayasası ve Bakanlar Kurulu* (İstanbul Üniversitesi 1978) 7.

sinde yapılan değişiklikle Padişah bundan böyle meclisi sebepsiz feshetmek yetkisini haiz olmayacak; yalnızca 35. maddedeki durum ortaya çıkarsa meclisi feshedebilecekti. Başka bir deyişle, Padişahın Meclisi fesih yetkisi ilga olunmakta, ancak “35. madde gereğince üç ay zarfında intihab olunup içtima etmek şartı ile ve Heyeti A’yân’ın muvafakati ile” Meclisi Meb’ûsan’ı feshedebileceği hükmü konulmaktaydı.⁴⁶ Buna göre Padişahın 7. madde gereğince parlamentoyu feshedebilmesi için A’yân Meclisinin onayını alması gerekiyordu ve fesih durumunda üç ay içerisinde tekrar seçim yapıp Meclisin toplanması zorunluluğu vardı. Oluşturulmak istenen yeni düzenin ana eksenini belirleyen 35. maddede ise bu konuda aktif rolü hükümete vermekteydi.⁴⁷ Nitekim 35. madde, Heyet-i Vükela yani kabine ile Meclis’in anlaşmazlığında son sözü söyleyen Meclis-i Meb’ûsan olacak şekilde tadil ediliyor ve böylelikle Heyet-i Vükela’nın dizginleri parlamentoya geçiyordu.⁴⁸ Öte yandan, feshin yanı sıra Meclisin açılışı ve tatili konularında da değişiklik yapılmıştı. Buna göre, önceden Meclisi Umumi’nin açılış vaktinin tespiti ve tatiline dair yetkiler mutlak olarak Padişaha aitken, yeni düzenlemede ise Meclisi Umumi’nin “miadında kûşat ve tatili” ifadesi kullanılarak, bu mutlak yetki de sınırlandırılmıştı.⁴⁹ 7. maddede yapılan değişikliğin meclise bakan bir diğer yönü ise şuydu: Devlet adına anlaşma yapma hakkı artık eskisi gibi bütünüyle Padişaha ait olmayacaktı, zira bu hak bundan böyle Meclisin onayını almak koşuluna bağlanmıştı. Böylelikle antlaşma yapma konusunda yasama organının yetkisi artırılmış oluyordu. Öte yandan bu madde aynı zamanda bakanların atanması ve azledilmesi; rütbe ve memuriyet tevcihi hususlarında da Padişahın yetkilerini düzenlemekteydi. Bu bağlamda maddede yapılan değişiklikle ise, bakanlar için aday göstermek ve işten el çektirmek konusunda Padişaha tanınan yetki kaldırılmıştı. Önemli makamlar için aday gösterme yetkisi sürmekle birlikte, bu yetkisini ancak özel kanunlar çerçevesinde gerçekleştirebilecekti.

Bakanların atanması Padişahın yetkisi dışına çıkarılmakla birlikte, Sadrazamı ve Şeyhülislamı belirleme yetkisine dokunulmamıştı. Ancak bakanları belirleme yetkisi Sadrazama verilmiş olmakla birlikte, Padişah tarafından

⁴⁶ Burhan Gürdoğan, ‘İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri’ 1959 16 (1) *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 91, 95.

⁴⁷ Bu maddenin değiştirilmesi Ali Fuad Başgil tarafından şöyle yorumlanmaktadır: İttihat ve Terakki Partisi, mecliste giderek kabaran ve güçlenen muhalefet karşısında tutunamayacağını anlayarak, kendi teklif ettiği ve savunduğu sistemden vazgeçerek 1876 sistemine gelmek maksadıyla bu maddede yeniden bir tadil teklif etmişti. Böylelikle meclis karşısında hükümetin salahiyeti genişletilmek istenilmisti. Bkz. Ali Fuad Başgil, “Türkiye Esas Teşkilatı ve Siyasi Rejimi”, *Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 100. Yılına Armağan: Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi*, Hamit Emrah Beriş (der.) (TBMM 2022) 237.

⁴⁸ Ahmad, İttihat ve Terakki: 1908-1914 (n 31) 83.

⁴⁹ Gürdoğan (n 46) 96.

onaylanması şart koşulmuştu. Böylelikle padişaha vezir-i azam, şeyhülislâm ve nazırları atama ve azletme yetkisi vererek onu yürütmenin başına getiren 27. madde de değiştirilmiş oluyordu. Bu değişiklik ile Parlamenter sistemin bakanların Başbakan tarafından seçilmesi ve Devlet başkanına sunulması usulü benimsenmiştir. Ayrıca aşağıda değinilecek olan 30. madde değişikliği ile Meclis-i Meb'ûsan önünde siyasi sorumluluk kabul edilmiş olduğundan, Padişah başbakanı tayinde artık tamamen serbest değil, Meb'ûsan Meclisinin güvenini kazanabilecek bir şahsı sadrazam tayin etmek zorunda kalacaktı.⁵⁰

77. maddede yapılan değişiklik ile Meclis-i Meb'ûsan başkanlık makamının seçimle tespit edilmesi yöntemi de hükümdarın parlamento üzerindeki ege-menliğini azaltan unsurlardan biriydi.⁵¹ Zira bu değişiklikten sonra başkan ve iki başkanvekilinin seçimi artık Padişah tarafından yapılmayacak, Meclis-i Meb'ûsan'ın doğrudan kendisi seçecekti. Padişahın Meb'ûsan Meclisi'nin başkanlığının seçiminde söz sahibi olmasının önünde geçilmesiyle Padişahın, yasama üzerindeki mutlak hâkimiyetini sınırlandırıcı bir durum ortaya çıkmış oluyordu.

Nihayet, Padişaha devletin güvenliği bağlamında tehlikeli addettiği kişileri sürgüne gönderme yetkisi veren ve Ziya Paşa'nın "*bu madde ile Kanun-ı Esasî'nin, Kanun-ı Esasî denilecek yeri kalmadı*" sözleriyle tenkit ettiği⁵² ünlü 113. madde de yürürlükten kaldırılmıştı. Öyle ki bu madde 1876 Anayasası müellifi Mithat Paşa'nın Taif'e sürgüne gönderilmesinde işletilmişti.⁵³

Diğer taraftan İttihatçı kadrolar, Bab-ı Âli'nin gücünü de en az Padişahın ki kadar kısıtlama ve bunu Meclise aktarma niyetindeydiler. Nitekim Anayasanın 29, 30, 35, 38, 53 ve 54. maddelerinde yapılan değişikliklerle Bab-ı Âli, Meclis'in yanında gölgede kalıyordu. "*Vükelânın hükümetin siyaseti umumiyesinden müştereken ve daireyi nezaretlerine ait muamelâtтан dolayı münferiden Meclisi Meb'ûsana karşı mesul*" olduğu belirtilmekte olan muaddel 30. maddeye göre artık, heyet-i vükelâ Meclis-i Meb'ûsan'a karşı; hükümetin genel politikasından kabine olarak; kendi nezaretleri dairesindeki icraattan ise tek başlarına sorumlu tutulacaklardı.⁵⁴ Bu, hükümetin meclise karşı siyasal sorum-

⁵⁰ Recai Galip Okandan, *Umumi Amme Hukuku* (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1976) 298; Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* (n 1) 148.

⁵¹ Mehmet Kaan Çalen, '1909 Kanun-ı Esasî Tadilatı' 2012 2 (4) Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 129, 138.

⁵² Gülnihâl Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyetine Resepsiyon Süreci (1839-1939)* (Türk Tarih Kurumu 2020) 76.

⁵³ Yavuz Abadan, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri', in Hamit Emrah Beriş (der.) *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 100. Yılına Armağan: Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi* (TBMM 2022) 95.

⁵⁴ Okandan'ın da dikkat çektiği gibi yürütmenin siyasî sorumluluğu yalnız Meclisi Meb'ûsan'a karşı olup A'yân Meclisine karşı söz konusu değildi. Bkz. Recai Galip Okandan, *Âmme*

luluğunun anayasal bir ilke olarak benimsenmesi anlamına geliyor ve böylelikle gensoru müessesesi tesis edilmiş oluyordu. 35. maddedeki değişikliklerle, daha önce de 7. madde değişikliği bağlamında ifade edildiği üzere, parlamento ile kabine arasındaki olası bir ihtilafta parlamentonun vereceği karar göreceli olarak üstün bir hâle getirilmekteydi.⁵⁵ Değiştirilen 38. maddeye göre ise, Meclis-i Meb'ûsan çoğunluğun oyunu topladığı sürece istediği an istediği bakan herhangi bir konuda gensoru açabilir; gensoru sonucu Meclis'ten güvenoyu alamazsa, bakan düşebilirdi. Hakkında güvensizlik oyu verilen Sadrazam ise, onunla birlikte bütün kabinesi de düşecekti. Eskiden yasa tasarıları kabine tarafından hazırlandığı için, yeni yasa önerilerinin tümü kabineden geçerdi. Oysa 53. maddede yapılan bir değişikliklerle, yasa teklifleri dolaysız olarak her iki Meclis'ten de gelebilecek ve yasama işlemi kabinenin herhangi bir müdahalesi gerekmeden yapılabilecekti. Ancak önerenin yasalaşması için Padişah tarafından onaylanması gerekiyordu. 54. madde değişikliği ile ise Meclisin yasama işlemi üzerindeki yetkisi daha da sağlama bağlanıyordu. Zira bu değişikliklerle padişahın mutlak veto yetkisi, geciktirici veto yetkisine dönüştürülmüştü. Her iki Meclis tarafından kabul edilen yasa tasarılarını, Padişah iki ay içerisinde tekrar müzakere edilmek üzere iade edebilirdi. Bu durumda kanunun yürürlüğe girebilmesi için, tasarıların Meclislerin üçte iki çoğunlukla tekrar kabul etmesi gerekirdi.

Özetle, Kanun-ı Esâsi'de yapılan bu değişikliklerle devletin mevcut yürütme organı karşısında, yasama organı daha güçlü hale getiriliyor; kuvvetler dengesinde ağırlık merkezi yasama organına (Meclis-i A'yân istisnası unutulmamak kaydıyla) doğru kayıyordu. Böylelikle 21 Ağustos 1909 değişikliğiyle, Osmanlı İmparatorluğu daha anayasal bir nitelik kazanmış ve parlamenter sistem benimsenmiş oluyordu.⁵⁶ Zira söz konusu değişiklikler sayesinde kuvvetler ayrılığı ilkesi yumuşak ve işbirliğine dayalı ama aynı zamanda yasamanın daha fazla kollandığı bir şekilde benimsenmiş ve nihayet klasik parlamenter hükümet sisteminin tipik unsurları hukukumuzda girmiş oluyordu.⁵⁷

Bununla birlikte II. Meşrutiyetle birlikte iktidarı çoğunlukla elinde bulunduran İttihat Terakkî, kendi gücünü pekiştirmek ya da daha etkin olmak için

Hukukumuzda İkinci Meşrutiyet Devri (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1947) 83. Okandan, Kanunu Esasisinin muaddel otuzuncu maddesi müzakere edilirken, Kabinenin A'yân Meclisine karşı da siyaseten sorumlu olmalarını teklif edenler olduğunu ve bu konunun sıcak tartışmalara yol açtığını belirtmektedir. Bkz. ibid 63.

⁵⁵ Çalen (n 51) 138.

⁵⁶ Aydın (n 21) 330.

⁵⁷ Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* (n 1) 50. Kemal Gözler 1909 değişiklikleriyle Osmanlı İmparatorluğunun mutlak monarşiden kesin olarak çıktığını ve bu tarihten itibaren "sınırlı monarşi" dönemine girildiğini belirtmektedir. Bkz. Gözler, *Kısa Anayasa Hukuku* (n 2) 127.

Kanun-ı Esâsî üzerinde çeşitli kereler değişiklikler yapmış; bazen yaptıkları bu değişiklikleri tekrar eski haline döndürmek gerekmiş ise bundan da geri durmamıştır.⁵⁸ Okandan'ın ifadesiyle 'Kanun-ı Esâsî İttihat ve Terakkî Partisi liderlerinin bir oyuncuğu haline getirilmiş', dolayısıyla yukarıda zikredilen 1909 değişikliklerinin realite sahasına intikali hiçbir suretle mümkün olamamıştır.⁵⁹

B. II. Meşrutiyet Sürecinde Meclis-i Meb'ûsan'da Kurulan Siyasal Örgütler

Yeni Osmanlılar ideolojik bir yapılanma olarak belirse de, ilk Meclis-i Meb'ûsan seçimlerinin gerçekleştirildiği I. Meşrutiyet döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda daha siyasi partiler teşekkül etmemişti. Dolayısıyla ilk Osmanlı parlamentosuna seçilen mebuslar ekseriyetle vilayetlerin İdare Meclisi üyeleri arasından seçilmişti. I. Meşrutiyet döneminde görülmeyen partileşmeye II. Meşrutiyet parlamentolarında rastlanmaktadır. Bu parti ya da fırkaların oluşumunda meclisin kapatılmasından sonra oluşan sosyal ve siyasal iklim etkili olmuş, bu dönem neşvünema bulan düşünce ve akımlar daha sonra fırkalaşmış; hatta bazıları Cumhuriyet dönemi siyasal partilerin düşüncelerine temel teşkil etmiştir.

Daha önce de ifade edildiği üzere, 1889'da ortaya çıkan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, 1895 yılında **İttihat ve Terakkî** adını benimsemiş, II. Meşrutiyetin ilanında ve sonrasında yaşanan süreçte aktif bir rol almıştır. Ancak 1908 devriminden sonra siyaset ve devlet yönetimleri üzerine geliştirdikleri ilk önce çekingen ama komitacı tavır, daha sonra giderek baskıcı bir anlayışa dönüşerek cemiyet içerisinde de çeşitli kopmalara neden olmuştur.⁶⁰ Nitekim İttihat

⁵⁸ 1909 değişikliklerinden sonra 1914, 1916 ve 1918 yıllarında Kanun-ı Esâsî 'de tekrar muhtelif değişiklikler yapılmıştır. Bazen önceden değiştirilen maddeler sonra tekrar eski hallerine dönüştürülmüştür. Nitekim 1914 değişiklikleri ile 7. ve 35. maddeler (aşağı yukarı) eski hallerine dönüştürülmüşlerdir. İkinci 1914 değişiklikleri ile 7, 44 ve 101. maddeler değiştirilmiştir. 1916'daki değişiklikler 7, 35. maddeler; daha sonra aynı yıl içinde 72. madde değiştirilmiştir. 1918'de 69. madde değiştirilmiştir. Bkz. Cem Eroğul, '1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri', içinde Sina Akşin, Sarp Balcı and Barış Ünlü (eds.) 100. *Yılında Jön Türk Devrimi* (Türkiye İş Bankası Kültür 2010) 85-139.

⁵⁹ Recai Okandan, 'Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi' 1949 15 (1) İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası 14, 29. Nitekim parlamentarizm Recai Galip Okandan'ın deyimiyle "Siyasal kuvvetleri temsil eden uzuvlardan, icrai organın teşri uzva taabiyeti, kanunları icra edenle onları yapan arasında iktidar nokta-i nazarından muvazene ve müsavatın yokluğu icra uzvunun teşri organının kontrol ve idaresine tabi oluşu... siyasal kuvvetlerin mutedil olaraktan ayrılması, bunlar arasında karşılıklı tedavül ve çalışma birliği, iktidar nokta-i nazarından aralarında müsavat ve muvazene rejimi parlamentarizmi meydana getirir." Bkz. Recai Galip Okandan, *Parlamentarizm ve Bugünkü Şekli* (Ahmed İhsan 1936) 32-35. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda böyleleri bir parlamentoculuk mümkün olmamıştır.

⁶⁰ Bu durum daha sonra kendine karşı en büyük muhalefet hareketi olan Hürriyet ve İtilaf

ve Terakkî Cemiyeti, devrimden sonra demokratik bir kimliğe bürünmemiştir. II. Meşrutiyet’le birlikte her ne kadar sahadaki muhalefet meclise taşınmışsa da İTC, meclis dışındaki edinmiş olduğu muhalif ve güçlü örgütlü konumunu korumak eğiliminde olmuştur. Bu bağlamda İttihat ve Terakkî Cemiyeti-İttihat ve Terakkî Fırkası (İTF) ayrımı bilinçli olarak 1913 kongresine kadar sürdürülmüştür.⁶¹ Diğer bir ifadeyle meşrutiyetin yeniden ilanıyla bir nevi hedefine ulaşan Cemiyet lağvedilmemiştir. Öyle ki, Meclis-i Meb’ûsan’daki İTF, İTC mebuslarını içermekteydi. Dolayısıyla Fırka, Cemiyetin doğurduğu ikincil bir yapı durumundaydı. II. Meşrutiyetle birlikte iktidarda olan Fırka muhalefete karşı alabildiğine sert olmuş, hatta II. Abdülhamid’in eleştirdikleri tarz-ı siyasetini aratacak noktaya gelmişlerdi. Nitekim 1912’deki “sopalı seçimler”, 1913’teki Bab-ı Âli Baskını ve bazı siyasi suikastlar ittihatçıların iktidar için başvurdukları yollar olarak tarihteki yerlerini almıştı.⁶² II. Meşrutiyet sürecinde mecliste her zaman -ve ne pahasına olursa olsun- çoğunluğu sağlayan fırka İTC olmuş; bunun için tüm yollar denenmiştir.

Bizzat II. Meşrutiyet döneminde kurulan ilk siyasal parti ve muhalefetin ilk ve belki de en mühim çatısı niteliği taşıyan **Ahrar (Hürler) Fırkası** ise, 4 Eylül 1908’de kurulmuştur. Ahrar Fırkası’nın bir başkanı olmamış; bazı kayıtlarda Kâmil Paşa’nın adı geçmişse de bu konuda somut delile ulaşılamamıştır. Fırkanın arkasında Prens Sabahattin’in olduğu düşüncesi yaygın olmakla birlikte, Prens Sabahattin bu fırka ile ilişkisi olduğunu kabul etmemiş ve partinin kurucuları arasında resmen yer almamıştır.⁶³ Ancak fırkanın ideolojisinin, Prens Sabahattin’in düşünceleriyle paralellik arz ettiği bireysellik, liberalizm, kişisel girişimcilik ve yerinden yönetim gibi politik tercihler ön plana çıkmıştır. Fırka, İTC’nin merkezîyetçi ve milliyetçi tutumuna karşı çıkmıştır. İttihat-

Fırkası’nı doğuracaktır. Şunu da belirtmek gerekir ki, İTC’nin de içerisinde -Yeni Osmanlı düşüncesinde olduğu gibi- görüş farklılıkları zaten mevcuttu. İTC’nin tek bir eksen üzerinde kesinleşemeyen ideolojisinin kimyasını 1904 yılında Yusuf Akçura’nın yazdığı Üç Tarz-ı Siyaset adıyla kitaplaştırılan makalesinde etraflıca bulmak mümkündür. Nitekim Kerem Ünüvar’ın da dikkat çektiği üzere, Akçura, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük düşünce akımlarından hangisinin siyaseten daha işlevsel olduğunu tartışırken, esasında İttihat ve Terakkî’nin farklılaşan ve karmaşıklaşan ideolojisini tarif etmektedir. Bkz. Kerem Ünüvar, “İttihatçılıktan Kemalizme: İhyadan İnşaya”, in Tanıl Bora-Murat Gültekingil (eds.) *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt I, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* (İletişim 2003) 131.

⁶¹ İttihat ve Terakkî’deki Fırka-Cemiyet ikiliği için bkz. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*.

⁶² Sopalı seçimler hakkında bkz. Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Meb’ûsan Seçimleri 1908-1914* (İmge Kitabevi 2007). Ayrıca bkz. Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutîye Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet, I. Cilt* (n 37) 258-262 ve Güneş, ‘1912 Seçimleri ve Eskişehir’de Meydana Gelen Olaylar’ (n 36) 465-467.

⁶³ Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzahlar* (Ayraç 1999) 120-121.

çılar ise bu fırkayı bölücülükle suçlamışlardır.

II. Meşrutiyet döneminde kurulan bir diğer parti, **Fedakâran-ı Millet Cemiyeti**'dir. 2 Ağustos 1908'de kurulan bu parti seçimlere girmemiş, dolayısıyla da Meclis-i Meb'ûsan'da temsil edilememiştir. Kurucusu Avnullah El-Kazımı, yayın organı ise başyazarlığını Mevlanzâde Rıfat'ın yaptığı Hukuk-u Umumiye'dir.⁶⁴ Fedakâran-ı Millet Cemiyeti 31 Mart Vak'asından sonra kapanmıştır.⁶⁵

Yine bu dönemde kurulan **Mutedil Hürriyetperveran Fırkası**, 31 Mart Vak'asının siyasal yaşamı durgunlaştırdığı Ahrar Fırkası dağıtılıp, sıkıyönetim ilan edildiği bir ortamda, İttihatçılara muhalif Arap, Rum ve Arnavut mebusların parlamento içinde harekete geçerek yeni bir parti arayışına girmeleri sonucu 1909 Kasım'ında kurulmuştur. Fırka'nın Meclisteki üye sayısı net olmakla birlikte, Tunaya, 30 ila 50 arasında diye ifade etmektedir.⁶⁶

Ahali Fırkası ise Meclis-i Meb'ûsan'da İttihat ve Terakkîden ayrılan mebuslar tarafından 21 Şubat 1910'da kurulmuştur. Fırka'nın Meclis içindeki gücü bilinmemektedir. Bazı kayıtlarda 20 civarında mebusun desteklediği ifade edilmiştir.⁶⁷ Meclis-i Meb'ûsan'daki faaliyetleri ile Osmanlı siyasi hayatının çok partili bir nitelik kazanmasında rol almakla birlikte, Rize ve Basra'da iki şube açarak meclis dışı muhalefette de etkin olmuştur.⁶⁸ Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulana dek Mecliste bağımsız bir siyasal örgüt olarak var olmuşken, daha sonra adı geçen fırkaya katılmıştır.⁶⁹

Damat Ferit, Rıza Tevfik, Rızanur ve Lütfi Fikri Beyler'in 1911 yılı sonunda kurdukları **Hürriyet ve İtilaf Fırkası** da II. Meşrutiyet döneminin bir diğer önemli partisidir.⁷⁰ Fırka parlamento içerisinde ortaya çıkan partilerin İttihat ve Terakkî'ye alternatif oluşturamayacağına kısa zamanda anlaşılması üzerine girilen bir oluşumdur. Zaten bu partilerin haricinde de bazı vekiller İttihat ve Terakkî faaliyetlerini doğru bulmayıp, bunlara muhalefet ediyorlardı. İşte fırka, bu memnuniyetsizliğin bir sonucu olarak gündeme gelmişti. 24 Kasım 1911 tarihinde gerçekleştirilen ilk parti toplantısında Damat Ferit Paşa, fırka reisliğine seçildi; ikinci reisliğe Sadık Bey, diğer ikinci reisliğe gayrimüslim

⁶⁴ Hülya Baykal, *Türk Basın Tarihi (1831-1923)* (Afa 1990) 173-174.

⁶⁵ Sina Akşin, 'Fedakâran-ı Millet Cemiyeti' 1975 29 (1-2) Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 125, 135. Cemiyet hakkında ayrıntılı bir eser için bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, *Osmanlı'da Devrim ve Fedakâran-ı Millet: İstibdat Dönemi Sürgün ve Firarilerinin Devr-i Hürriyet'te Mücadeleleri* (Tarih Vakfı Yurt 2018).

⁶⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (1859-1952)* (n 25) 212.

⁶⁷ ibid 239.

⁶⁸ Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960* (Tekin 1991) 51

⁶⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Partiler - İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Cilt 1 (İletişim 1998) 273.

⁷⁰ Parti üyelerinin listesi için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (1859-1952)* (n 25) 286.

bir üye seçilmek üzere boş bırakılmıştı.⁷¹ Arap, Ermeni, Rum, Bulgar ve Arnavut mebuslarda heyecan yaratan Fırka, kurulduktan sonra meclis içinden ve dışından bazı fırkalardan da ilgi görmüş ve bunlardan da fırkaya katılım sağlayanlar olmuştu. Böylelikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası muhalif hareketlerin çoğunu kendi bünyesinde toplamıştır.⁷² Fırka ilk başarısını 11 Aralık 1911’de İstanbul’da yapılan ara seçimlerde kendi adayını kazandırarak göstermiş ve böylece İTC’ye alternatif olabileceğini ortaya koymuştu. Ancak bu seçimlerin sonucuna komitacı bir gelenekten gelen İTC’nin tepkisi sert olmuş; ittihatçılar, 1912’de yapılan tarihe “sopalı seçim” olarak geçen genel seçimlerde Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nı sindirici yollara başvurmuşlardı.

Ayrıca ifade etmek gerekir ki Hürriyet ve İtilaf Fırkası, meclisi feshedip seçimle mebusların yenilenmesini sağlamak için meclisin feshini oldukça zorlaştıran 1909’da Kanun-ı Esâsî’nin 35. maddesinde yapılan değişikliği tekrar eski hâline getirmek niyetindeydi.⁷³ Öte yandan 1912’de İttihatçı iktidarı düşüren “Halaskâr Zabitân” (Kurtarıcı Subaylar) hareketi üzerine, İttihatçılar 23 Ocak 1913 tarihinde düzenledikleri “Bâb-ı Âli Baskını” ile Kâmil Paşa hükümetini düşürüp, Mahmut Şevket Paşa reisliğinde yeni bir hükümet oluşturarak karşılık vermişlerdi. Bunun üzerine, Hürriyet ve İtilaf Fırkası dağılmış, bazı üyeleri yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştır. Ayrıca Mahmut Şevket Paşa’nın 1913’te bir suikast düzenlenerek öldürülmesi İttihat ve Terakkî kadrosunun iktidarı tümüyle ele geçirmesini sağlamış ve daha sonra Hürriyet ve İtilafçıların tutuklanmaları fırkanın faaliyetlerinin de sonu olmuştur. Hükümet, fırka mensuplarını cezalandırmış ancak fırkayı resmen kapatmamıştır. Fırka Ocak 1919’da ikinci kez siyasa hayata dönene kadar faaliyetlerine ara vermek zorunda kalmıştır.⁷⁴

C. Parlamento Çalışmalarında Fesih ve Tatiller

II. Meşrutiyetin parlamento hayatı arzu edildiği kadar uzun ve verimli olmamıştır. Muhtelif tarihlerde yapılan fesih ve tatiller dolayısıyla II. Meşrutiyetin meclis pratiği, ancak yedi sene kadar olabilmıştır. Nitekim 1908-1920 devresi boyunca dört yasama dönemi şeklinde faaliyette bulunan (1908-1912, 1912, 1914-1918, 1920) Meclis-i Meb’ûsan, tüm bu yasama dönemlerinde normal süresini tamamlayamadan feshedilmiştir.⁷⁵ Bunda Meclis-i Umumi’nin

⁷¹ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet, I. Cilt* (n 37) 392.

⁷² ibid 393.

⁷³ Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* (n 1) 153.

⁷⁴ Hürriyet ve İtilaf Fırkası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* (Dergâh 1990).

⁷⁵ Ahmet Ali Gazel, ‘Osmanlı Devleti’nde Parlamento Fesihleri (1877-1920)’ Bahar 2022 35 Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi 67, 97.

toplanmasının, tatilinin ve gerektiğinde (m. 73'e göre 6 ay içinde) yeniden seçim yapılmak şartı ile meclisin feshinin padişahın yetkileri arasında sayıldığı Kanun-ı Esâsî'nin 7. maddesi elbette önemli bir etkidir. Söz konusu madde ilk halinde meclisin feshi konusunda padişaha sınırsız bir yetki tanımaktaydı. Her ne kadar 7. maddede öngörülen padişahın bu mutlak fesih yetkisi, 21 Ağustos 1909 tarihinde yapılan değişiklikle kaldırılmış ve yalnızca 35. madde gereğince meclisi feshedebileceği hüküm altına alınmış olsa da söz konusu dönemde parlamento dört defa fesih edilmiştir. Bu fesihler çoğunlukla padişahın tercihi olarak gerçekleşmemiştir. İlk fesih, muhalefetten kurtulmak için İttihatçılar tarafından gerçekleştirilmişti. İttihat ve Terakkî meclis içerisindeki muhaliflerini bertaraf edebilmek için parlamentoyu dağıtmaya ve yeniden seçim yapılmasına karar vermiştir. Bu bağlamda fesih, 18 Ocak 1912'de Said Paşa kabinesi döneminde Sultan Mehmet Reşat'ın yayımladığı bir irade ile gerçekleştirilmiş ve böylelikle II. Meşrutiyet Dönemi'nin 17 Aralık 1908'de başlayan ilk yasama dönemi 18 Ocak 1912'de sona ermiştir.

İkinci fesih ise Meclis-i Meb'ûsan'ın 18 Nisan 1912 tarihinde başlayan ikinci yasama döneminde, muhalifler tarafından parlamentodaki İttihat ve Terakkî yanlısı çoğunluktan kurtulmak için yaptırılmıştır. İttihat Terakkî'nin suiistimal ettiği ve 'sopalı seçimler' olarak adlandırılan seçimler nedeniyle 1912 meclisine sadece izin verilen sınırlı sayıda liberal girebilmişti. 1912 seçimlerinin adaletsizliğine ilişkin muhalefetin tepkisi ise meşru siyasal alandan uzaklaşarak anayasa dışı çözümler aramak şeklinde olmuştur. Nitekim Arnavutluk ve Makedonya'da başlayan askeri bir isyan ve İstanbul'da kurulan "Halaskâr Zabitan" hareketi ile Said Paşa kabinesi istifaya zorlanmış ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın idaresinde liberal bir hükümet iktidara gelmiştir.⁷⁶

Son iki fesih ise Sultan Mehmet Vahdettin zamanında, onun eliyle gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda üçüncü fesih, mütareke devresindeki üçüncü yasama döneminde Ahmet Tefvik Paşa kabinesi zamanında (21 Aralık 1918) Sultan Vahdettin tarafından gerçekleştirilmiştir.⁷⁷ Bu fesihten sonra 12 Ocak 1920'de yeniden açılan ve 18 Mart 1920'de toplantılarına ara veren Meclis-i Meb'ûsan, Damat Ferit Paşa hükümetinin önerisiyle, 11 Nisan 1920'de yine Sultan Vahdettin tarafından feshedilmiştir.⁷⁸ Meclis tatillerine ise savaş dolayısıyla 1914'ten itibaren rastlanmaktadır.

Meclisin faaliyet göstermediği dönemlerde hükümetler geniş yetkilere sa-

⁷⁶ Feroz Ahmad, Dankward A. Rustow, 'İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918' (1975-1976) 4-5 Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 245, 246.

⁷⁷ Osmanlı I. Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak çıkınca İttihat ve Terakki Fırkası da son kongresini yapmış ve fesih kararı almıştı. Bkz. Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet, I. Cilt* (n 37) 368.

⁷⁸ Gazel (n 75) 94, 96.

hip olmuşlar ve sonradan Meclis-i Umumi'nin tasvibine sunulmak üzere “Kavanin-i Muvakkate” yani Geçici Kanunlar çıkarmışlardır.⁷⁹ 1908-1918 döneminde 1061 “Kavanin-i Muvakkate” çıkarılmıştır.⁸⁰ Bu uygulama da iktidarı elinde bulunduran İTC ve kadrolarının tercih ettikleri bir yöntem olmuştur.

D. 1909 Değişiklikleri Sonrasında Türk Siyasal Sisteminde Süreklilik ve Değişim

Tarihi dinamikler ekseninde bakıldığında mutlak monarşiden anayasal yani meşruti monarşiye geçen Osmanlı hükümet idaresi 1876 Kanun-ı Esâsisinde gerçekleştirilen 1909 değişikliklerinden sonra parlamenter bir nitelik arz etmiş; 1923'te cumhuriyetin ilanı ile birlikte bu sistemin niteliklerinin büyük oranda sürdüğü gözlemlenmiştir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı 1920-30 döneminin en belirgin niteliği önceki yüzyılda siyasal kurumlara kısmi olarak yerleştirilen egemenliğin sınırlandırılması ilkesinin yaygınlaştırılmış olmasıdır. Bu bağlamda net bir biçimde ulusal egemenlik ilkesini ilân eden 1921 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu önemlidir. 1921 Anayasası ile 1876 Kanun-ı Esâsisi yürürlükten kaldırılmamışsa dahi, egemenliğin padişaha ait olduğu bir sistemden ciddi bir kopuş olduğu açıktır.⁸¹ Öte yandan bu yeni Anayasa ile ortaya çıkan durum kuvvetler ayrılığı ilkesinin siyasal hayattaki yerini yitirmesi olmuştur. Zira kuvvetler ayrılığı ilkesi perspektifiyle bakıldığında, 1921 Anayasası'nda⁸² kuvvetler birliği ilkesinin kabul edildiği dolayısıyla da bu durumun hükümet sistemi olarak yasama ve yürütme kuvvetlerinin yasama organında birleştiği “meclis hükümeti” veya “konvansiyonel rejim”i getirdiğini söylemek mümkündür.⁸³ Ancak 1921 Anayasası teorik

⁷⁹ Kanun-ı Esâsi m.36. Bu maddede 1909 değişikliğiyle yapılacak muvakkat yani geçici kanunların ilk toplantıda Meclis-i Meb'ûsan'a sunulması zorunluluğu getirilmiştir. Bkz. Eroğul (n 58) 96.

⁸⁰ Gazel (n 75) 98.

⁸¹ Ergun Özbudun, *1921 Anayasası* (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi 1992) 6.

⁸² 1921 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nun 2. maddesinde “icra kudreti ve teşri selâhiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder” hükmü vardır. Başka deyişle, bu maddeye göre Büyük Millet Meclisi yalnızca yasama yetkisini değil, yürütme yetkisini de haizdir. 3. maddede ise “Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve Hükümeti Büyük Millet Meclisi Hükümeti unvanını taşır” denilmektedir. Yine 1921 Teşkilât-ı Esasîye Kanununun 8'inci maddesi de meclis hükümetinin kabul edildiğini göstermektedir. Buna göre, Meclisin doğrudan vekil (bakan) seçmesi, onları kendi arzusuna göre istediğinde değiştirebilmesi ve onlara yön verebilmesi mümkündür. Böylelikle daha önceki yasama ve yürütme kuvvetlerinin birbirinden yumuşak ve dengeli bir şekilde ayrıldığı “parlamenter sistem”i andıran hükümet sisteminden ciddi bir uzaklaşma söz konusu olmuştur.

⁸³ Kurtuluş Mücadelesi sürecinin metinleri olarak 1921 ve 1924 Anayasaları ile getirilen kuvvetler birliğinin literatürde olağanüstü şartların bir sonucu olarak daha hızlı, pratik ve

açından meclis hükûmeti sistemi öngörmekle birlikte, uygulamada yürütmenin gücünün baskın nitelik taşıdığı bir parlamenter sistem uygulamasının ortaya konulduğu görülmektedir. Nitekim 1923 yılında yapılan değişiklikle sistemde Cumhurbaşkanlığı makamının oluşturulması ve bakanları Cumhurbaşkanının belirliyor olması parlamenter sisteme yeniden bir dönüş olduğunu kanıtlamaktadır. Nitekim parlamenter tecrübe ilk olarak 1876 Kanun-ı Esâsindeki 1909 değişiklikleri ile başlamıştı. Ancak bu defa devletin şekli anayasal monarşi değil cumhuriyet olarak belirlenmiştir.

1924 Anayasası'na bakıldığında meclis hükûmeti sistemi ile parlamenter sistem arasında karma bir hükümet modelinin tesis edildiği görülmektedir. Nitekim bu dönemde, anayasa hükümlerine bakıldığında “kuvvetler birliği” ile birlikte aynı zamanda “görevler ayrılığı” ilkesi tesis edilmiş ve hem parlamenter sistem hem de meclis hükûmeti sisteminin niteliklerini gösteren bir model ortaya çıkmıştır.⁸⁴ Bununla birlikte, yürütmenin gerek yapısı, gerek göreve gelişi gerekse de yasamaya karşı sorumlu olması durumu göz önünde bulundurulduğunda aslında bir parlamenter sistemin mevcut olduğu da belirtilmelidir.⁸⁵

1961 Anayasası ise, Kanun-ı Esâsi'de olduğu gibi yasama organını Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu olmak üzere iki meclisli bir şekilde yapılandırmış olup, yasama ve yürütmenin tesisi ve birbirlerine karşı sorumlulukları açısından bakıldığında parlamenter sistemin ayrıcı unsurlarının özellikle 6, 95, 102. maddeler çerçevesinde anayasada net bir içimde düzenlendiği görülmektedir. Öte yandan Anayasada yürütmenin ‘yetki’ yerine, ‘görev’ şeklinde nitelendirilmiş ve yürütmenin yalnızca yasaların uygulanmasından sorumlu tutulmuş olması, literatürde sistemin parlamenter niteliği açısından bir noksanlık olarak değerlendirilmiştir.⁸⁶ Ayrıca 1971 ve 1973 yıllarında yapılan anayasa değişiklikleri sonucunda yürütme güçlendirilmiştir.⁸⁷

etkin yönetim ortaya koymak için seçilmiş bir yönetim ilkesi şeklinde değerlendirmesine katılmayarak, bu görüşü eleştiren bir çalışma için bkz. Sedat Yazıcı, Fatih Yazıcı, ‘Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarında Kuvvetler Birliği/Ayrılığı Tartışması’ 2011 59 Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 235-254. Yazarlarca, Türk devletinin kuruluş ve gelişme aşamasında ortaya çıkan kuvvetler birliği düşüncesinin itici gücünün tarihsel bir gereklilik olmadığı; Cumhuriyetin kurucu kadroları tarafından kuramsal, felsefi ve normatif temelde savunulan bir ilke olduğu ileri sürülmektedir. Bu anlamda söz konusu itici gücün kuramsal olup, Rousseau’cu bir cumhuriyet anlayışına dayandığı iddia edilmektedir.

⁸⁴ 1924 Anayasasının 4, 5 ve 7. maddeleri meclis hükûmeti sisteminin niteliklerini içermekteyken, 6, 31, 44 ve 46. maddeleri ise parlamenter sistem ile uyumluluk arz etmektedir. Bkz. Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku* (Yetkin 2018) 29.

⁸⁵ Ergun Özbudun, *1924 Anayasası* (İstanbul Bilgi Üniversitesi 2012) 22.

⁸⁶ M. Emin Akgül, *Hükümet Sistemleri Tartışması ve Türkiye Örneği* (Turhan 2015) 198-199.

⁸⁷ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku* (n 33) 112.

1982 Anayasası'na gelindiğinde ise, bu anayasa ilk hâliyle bir parlamenter sistem tesis etmekle birlikte, yapılan değişikliklerle önce yarı-başkanlık sistemi, ardından da kendine özgü bir başkanlık sistemi olmak üzere üç farklı hükümet sistemi modelinin uygulandığı bir anayasa olmuştur.⁸⁸ Parlamenter sistemin ayırıcı unsurlarını içeren 1982 Anayasasının, ilk hâliyle bir parlamenter sistem tesis ettiği açıkça görülmektedir. Ancak bir önceki anayasadakinin daha güçlü bir yürütme erki öngörülmekte ve yürütme içerisinde de Cumhurbaşkanı güçlendirilmektedir. Özellikle 104. madde bağlamında Cumhurbaşkanı'nın oldukça geniş yetkilere sahip olduğu ve bu durumun klasik parlamenter sistemden bir sapma teşkil ettiği hatta bu durumun parlamenter sistemin niteliğini değiştirerek adeta bir yarı-başkanlık rejimi hâline getirildiği yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır.⁸⁹ 2007 yılındaki anayasa değişikliği ile hükümet sisteminde bir farklılaşma yaşanmış olup, yarı-başkanlık sisteminin ayırıcı unsurları Anayasada kendisine yer bulmuştur. Öte yandan sistemde yaşanan dönüşüm ve farklılaşmanın Cumhurbaşkanının yetkilerinden ziyade seçim usulüne ilişkin olduğu da vurgulanmalıdır. Bu itibarla, 2007 değişikliğiyle devlet başkanının halk tarafından seçilmesi usulünün getirilmiş olması sistemin yarı-başkanlık sisteminin niteliklerini taşımaya başlaması şeklinde yorumlanmaktadır. 2007 yılındaki Anayasa değişikliğinin ilk uygulandığı, yani Cumhurbaşkanının halk tarafından seçimi 28 Ağustos 2014 tarihinde gerçekleştirilmiştir.⁹⁰ Öte yandan 16 Haziran 2017 tarihinde gerçekleştirilen halk oylaması sonucunda kabul edilerek yürürlüğe giren 21.01.2017 tarih ve 6771 Sayılı Kanun ile gerçekleştirilen Anayasa değişikliği sonucunda tesis edilen cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ile Türkiye'de parlamenter hükümet sistemi terk edilmiştir. Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi, yürütmenin tek başlı hale getirilerek yürütme gücünün cumhurbaşkanında toplanması ve cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi noktasında başkanlık sisteminin iki önemli özelliğini içermektedir.⁹¹ Bu nedenle, yeni sistemi başkanlık sisteminin bir versiyonu olarak nitelendirmek mümkünse de, cumhurbaşkanının normal seçim dönemi

⁸⁸ Davut Özyurt, Abdulkadir Saka, 'Türk Anayasalarına Hükümet Sistemleri Perspektifinden Bir Bakış' 2021 67 Adalet Dergisi 163-204.

⁸⁹ Bülent Tanör, İki Anayasa 1961-1982 (On İki Levha 2013) 112.

⁹⁰ Özyurt, Saka (n 88) 193.

⁹¹ Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde cumhurbaşkanı seçimine ilişkin en tartışmalı hususlardan biri de 6771 sayılı Kanun'la değişik 101. Maddesinde yer alan "*bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir*" hükmünün yorumlanışına ilişkindir. Bu hususta Şentop, bu makalesinde sözkonusu hükmün "parlamenter hükümet sistemi döneminde gerçekleştirilen cumhurbaşkanlığı seçimlerini de kapsamına alacak şekilde anlamlandırılmasının veya buna netice verecek şekilde uygulanmasının mümkün olmadığı hususunda hiçbir tereddüt bulunmadığını" belirtmektedir. Bkz. Mustafa Şentop, 'Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde İki Defadan Fazla Cumhurbaşkanı Seçilememe Kuralı' Nisan 2022 50 TAAD Türkiye Adalet Akademisi Dergisi 38.

sona ermeden parlamento seçimlerini yenilebilmesi yetkisinin varlığı, sistemin saf bir başkanlık sistemi olmayıp, kendine özgü (sui generis / nev'i şahsına münhasır) bir sistem olarak değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

SONUÇ

Osmanlı siyasal sisteminin 20. yüzyılın son çeyreğinin başında karşılaştığı önemli değişimlerden biri Kanun-ı Esâsî ve bunun doğal sonucu olan Meclis-i Meb'usan'ın 19 Mart 1877'de açılması gelmektedir. Bu bağlamda Kanun-ı Esâsî'nin ilan edildiği 1876 yılının, Türk parlamento ve anayasacılık tarihinin milad noktası olarak değerlendirilmesi mümkündür. Anayasaya dayanarak teşkil ettirilmiş Meclisin toplanmasıyla artık belirginleşen kuvvetler ayrılığı Türk Siyasal Hayatında fiilen yer edinmeye başlamış ve yürütmenin ana aktörlerinden olan padişah ve Heyet-i Vükela'nın yanında Meclis-i Umumi de siyasi denklemde kendine yer bulmuştu. Her ne kadar Kanun-ı Esâsî, dış baskıların bertaraf edilmesi motivasyonu ve hikmet-i hükümet gereğince padişahın iradesinin bir sonucu olarak tarih sahnesine çıktığı yönündeki görüşlere rağmen, 1876 Anayasası ile birlikte parlamento şemsiyesinde konumlanan yasama gücünün, Osmanlı siyasal sisteminde ilk kez kendine yer bulması fevkalade önemlidir. Bununla birlikte bu dönemde Anayasa'nın eşit siyasal erklerin ilişkilerinin düzenlenmesi yerine daha ziyade statülerin düzenlendiği bir hukuk anlayışı ile kaleme alındığını vurgulamakta fayda var. Nitekim Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemleri, yürütmenin hem parlamentoyla ilişkisi hem de kendi unsurları (padişah ve Heyet-i Vükela) aralarındaki ilişkiler bağlamında, güç değişimleri ve kaymalarının yaşandığı süreçler olmuştur.

İmparatorluğun dış siyasetinde yaşanan sıkışmışlık neticesinde II. Abdülhamit'in fesh etmesiyle kesintiye uğrayan parlamento, sultanın mutlakiyet iradesine karşı ortaya çıkan Jön Türkler muhalefeti sonucu tekrar işlerlik kazanmıştır. II. Meşrutiyet'in özellikle birinci döneminde (1908-1913) yürürlükte olan meclis, sorunların çok yoğun olarak tartışıldığı, milliyetçilik meselelerinin sıklıkla gündeme getirildiği, partilerin mücadelesinin sergilendiği bir kurum olarak öne çıkmıştır. Her ne kadar İttihat ve Terakkî, döneminin tüm siyasal kurumlarını olduğu gibi parlamento da kontrol altında tutmuş ve kendi ideallerini dayatmışsa da, 30 yıl aradan sonra tekrar açılan Parlamento, dönemin şartlarına göre iyi sayılabilecek bir performans göstermiştir. Dolayısıyla Osmanlı parlamento tecrübeleri daha sonra teşekkül edecek olan Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) için ciddi bir birikim oluşturmuştur. Hatta 1920'de Ankara'da açılan ilk meclisin son Osmanlı mebusları da iştirak ederek hem Kurtuluş Savaşı'nın idaresine katkı sunmuşlar hem de daha sonra oluşturulacak olan siyasal sistemin birer kademlisi olmuşlardır.

Öte yandan Meclis tarafından 1909'da Kanun-ı Esâsî'de yapılan köklü değişiklikler, güç erklerinin düzenlenişi bağlamında önemli bir kırılma noktası

olmuştur. Hem bu değişikliklerin yapılmasındaki ana aktörün mebuslar, yani milletin temsilcileri olması hem de içerik olarak yasamanın gücünün görece olarak artırılması dikkate değerdir. Nitekim Kanun-ı Esâsî'ye göre yürütme erkinin bir kanadı olan Heyet-i Vükela başlangıçta padişaha karşı sorumluyken, 1909 değişiklikleriyle Meclis'i Meb'ûsan'a karşı sorumlu hale gelmiştir ve artık Meclis-i Meb'ûsan güvensizlik oyu ile hükümeti düşürebilecek bir güce erişmiştir. Ayrıca Kanun-ı Esâsî'nin ilk halinde yer alan yasa teklifi için hükümdardan müsaade alınması koşulu kaldırılmıştır. Buna ilaveten 1909 değişikliğiyle sultanın uluslararası antlaşma imzalama yetkisi meclisin onayına bağlanmıştır. Yine 1909 değişikliğiyle sadrazamın, Padişah tarafından atanması usulüne devam olunmakla birlikte, Heyet-i Vükela sadrazam tarafından belirlenecektir. Böylece sistem bu haliyle artık parlamenter hükümet sisteminin özelliklerini taşıyor hale gelmiştir. Bu anlamda 23 Temmuz 1908 tarihli II. Meşrutiyetten sonra 1909 yılında gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri, Osmanlı yönetim sistemine ilk defa gerçek anlamda parlamenter bir nitelik kazandırması açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim Türk doktrininde 1909 değişikliği ile ilk defa parlamenter rejimin (parlamenter hükümet sisteminin) siyasi tarihimize girdiği ittifakla kabul edilmektedir. Bununla birlikte 1913 sonrasında İttihat ve Terakkî'nin baskıcı rejimi "hürriyetin" tam olarak tesisine engel olmuştur.

Son olarak, Kanun-ı Esâsî tecrübesi Türk hukuk ve siyasi tarihi açısından birçok ilkin tecrübe edilmesi cihetiyle önemli olduğu kadar; sonrasında yaşanan siyasal ve anayasal hareketlerin yorum ve icrasında ciddi bir referans noktası olmuştur. Kendisinden sonra hazırlanan tüm anayasalarda ve parlamento tecrübelerinde izlerini görmek mümkündür.

Hükümet sistemleri bağlamında ise şunu açıkça belirtmek gerekir ki; ne parlamenter ne başkanlık ne de yarı-başkanlık sistemi kendiliklerinden iyi ya da kötü kategorileri çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu üç sistemin birbirlerinin bazı sakıncalarını gideren sistemler olarak ele alınıp irdelenmesi ise ziyadesiyle mânâsız bir yaklaşım olacaktır. Zira her bir sistem tarihsel bağlamı dışında düşünülemez, düşünülmemelidir. Çoğulcu hukuk devleti arayışları olmaları ortak paydasında buluşmalar dahi, her biri belirli bir zaman ve mekân çerçevesinde geliştirilmiş, ortaya çıkan farklı koşul, durum ve sorunların tarihsel yanıtları olmuşlardır.

Esas meselenin bu üç sistemin ortak amacı olan çoğulcu hukuk devleti anlayışının yerleştirilmesi olduğu kabul edildiğinde, sistemlerden hangisinin uygulanacağı ya da adının ne olacağı meselesinin tali bir konu olduğu görülecektir. Nitekim Türkiye'de ister parlamenter ister başkanlık sistemini benimseyen, her iki halde de, rejimin cumhuriyetçi niteliklerini geliştirici yolun önünün açılması en temel gereklilik olarak karşımızda durmaktadır.

Diğer bir deyişle, Türk toplumunu oluşturan her birey, haklarını savuna-

cak yollara sahip olabilmeli, siyasal iktidarın keyfilğini engelleyebilmelidir. Siyasal iktidarın muhalifleri durumundaki her oluşum, hacmi ne olursa olsun, iktidar karşısında en başta yargısal güvence olmak üzere, evrensel ölçülerde tüm güvencelere sahip olabilmelidir. Devletin ebediyen varlığının devamını sağlayacağı vaadiyle iktidara gelen siyasi güç, bu ulvî hedef için kendisinde her türden hakkı görebilir. Dolayısıyla siyasal iktidara karşı güvencenin iktidar sahibinin faziletinde değil, herkese ve her duruma uygulanabilir *a priori* yasal düzenlemelerde aranması gerekmektedir. Zira Lord Acton'un dediği gibi "iktidar yozlaştırmaya meyillidir".

KAYNAKÇA

Abadan, Y, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri' içinde Hamit Emrah Beriş (der.) *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 100. Yılına Armağan: Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi* (TBMM 2022) 73-108.

Ahmad, F, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye* (İstanbul Bilgi Üniversitesi 2019).

Ahmad, F, *İttihat ve Terakkî: 1908-1914* (Kaynak, 1999).

Ahmad, F, *İttihatçılıktan Kemalizme* (Kaynak, 1999).

Ahmad, F ve Dankward A. R, 'İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918' (1975-1976) 4-5 Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 245-284.

Akgül, M. E, *Hükümet Sistemleri Tartışması ve Türkiye Örneği* (Turhan 2015).

Akşin, S, 'Fedakâran-ı Millet Cemiyeti' 1975 29 (1-2) Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 125-136.

Akşin, S, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakkî* (İmge Kitabevi 2017).

Aldıkaçtı, O, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası* (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1982).

Alkan, M. Ö, *Osmanlı'dan Günümüz Darbeler* (Tarih Vakfı Yurt 2016).

Alkan, M. Ö, 'Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme' içinde Mehmet Ö. Alkan (der.) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1* (İletişim 2001) 377-407.

Armağan, S, 'Türkiye'de Parlamento Seçimleri' içinde Hamit Emrah Beriş (der.) *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 100. Yılına Armağan: Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi* (TBMM 2022) 329-369.

Armağan, S, *1961 Anayasası ve Bakanlar Kurulu* (İstanbul Üniversitesi 1978).

Aydın, M. A, 'Kânûn-ı Esâsi' 2001 24 *TDV İslâm Ansiklopedisi* 328-330.

Başgil, A. F, 'Türkiye Esas Teşkilatı ve Siyasi Rejimi' içinde Hamit Emrah Beriş (der.) *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 100. Yılına Armağan: Meclis ve Milli Egemenlik Yazıları Seçkisi* (TBMM 2022) 231-255.

Baykal, H, *Türk Basın Tarihi (1831-1923)* (Afa 1990).

Birinci, A, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* (Dergâh 1990).

Bozkurt, G, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyetine Resepsiyon Süreci (1839-1939)* (Türk Tarih Kurumu 2020).

Çalen, M. K, '1909 Kanun-i Esasî Tadilâtı' 2012 2(4) Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 129-140.

Davison, R, H, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876* (Agora 2005).

Demir, F, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Meb'ûsan Seçimleri 1908-1914* (İmge Kitabevi 2007).

Easton, D, *A System Analysis of Political Life* (Wiley 1965).

Eldem, E, 'Resimli Basında 1876 Darbesi' içinde Mehmet Ö. Alkan (haz.) *Osmanlı'dan Günümüz Darbeler* (Tarih Vakfı Yurt 2016) 32-40.

Eroğul, C, '1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri' içinde Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (ed.) *100. Yılında Jön Türk Devrimi* (Türkiye İş Bankası Kültür 2010) 85-139.

Gazel, A. A, 'Osmanlı Devleti'nde Parlamento Fesihleri (1877-1920)' Bahar 2022 35 Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi 67-101.

Gelvin, J. L, *Modern Ortadoğu Tarihi (1453-2015)* (Timaş 2019).

Gözler, K, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi Cilt I* (Ekin 2010).

Gözler, K, *Kısa Anayasa Hukuku* (Ekin 2018).

Gözler, K, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri* (Ekin 2011).

Gözler, K, *Türk Anayasa Hukuku* (Ekin 2000).

Güneş, İ, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet, I. Cilt* (TBMM Vakfı 1997).

Güneş, İ, '1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar' 1992 56 (216) Belleten 459-482

Gürdoğan B, 'İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri' 1959 16 (1) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 91-105.

Hanioglu, M. Ş, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat Terakkî Cemiyeti ve*

- Jön Türklük (1889-1902) Cilt. 1* (İletişim 1986).
- Kabasakal, M, Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960 (Tekin 1991).
- Kerimoğlu, H. T, *Osmanlı’da Devrim ve Fedakâran-ı Millet: İstibdat Dönemi Sürgün ve Fırarilerinin Devr-i Hürriyet’te Mücadeleleri* (Tarih Vakfı Yurt 2018).
- Kili, S, Gözübüyük, Ş, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)* (Türkiye İş Bankası Kültür 2000).
- Mardin, Ş, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)* (İletişim 2003).
- McCormick, J, *Karşılaştırmalı Siyaset ve Yönetim Sistemleri* (Felix 2020).
- Okandan, R. G, *Âmme Hukukumuzda İkinci Meşrutiyet Devri* (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1947).
- Okandan, R. G, *Parlamentarizm ve Bugünkü Şekli* (Ahmed İhsan Basımevi 1936).
- Okandan, R. G, *Umumi Amme Hukuku* (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1976).
- Okandan, R, ‘Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi’ 1949 15 (1) İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası 14-33.
- Oktay, C, *Siyasal Sistem ve Bürokrasi: Yükselen İstемler Karşısında Türk Siyasal Sistemi ve Kamu Bürokrasisi* (Der 1997).
- Oktay, C, *Siyaset Yazıları: “Hum Zamirinin Serencamı” ve Diğerleri* (Der 1998).
- Özbudun, E, *1924 Anayasası* (İstanbul Bilgi Üniversitesi 2012).
- Özbudun, E, *Türk Anayasa Hukuku* (Yetkin 2018).
- Özbudun, E, *1921 Anayasası* (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi 1992).
- Özyurt, D, Abdulkadir S, ‘Türk Anayasalarına Hükümet Sistemleri Perspektifinden Bir Bakış’ 2021 67 Adalet Dergisi 163-204.
- Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzahlar* (Ayraç 1999).
- Roskin, M. G, *Çağdaş Devlet Sistemleri: Siyaset, Coğrafya, Kültür* (Adres 2020).
- Şentop, M, ‘Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde İki Defadan Fazla Cumhurbaşkanı Seçilememe Kuralı’ Nisan 2022 50 *TAAD Türkiye Adalet Akademisi Dergisi* 1-40.

Tanör, B, İki Anayasa 1961-1982 (On İki Levha 2013).

Tanör, B, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* (Afa 1996).

Tunaya, T. Z, *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar* (İstanbul Bilgi Üniversitesi 2004).

Tunaya, T. Z, *Siyasal Partiler - İkinci Meşrutiyet Dönemi Cilt 1* (İletişim 1998).

Tunaya, T. Z, *Türkiye’de Siyasal Partiler (1859-1952)* (Arba 1952).

Ünüvar, K, ‘İttihatçılıktan Kemalizme: İhyadan İnşaya’ içinde Tanıl Bora, Murat Gültekinçil (eds.) *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt I, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* (İletişim 2003) 129-142.

Weber, M, *Sosyoloji Yazıları*, (İletişim 1998).

Yayla, A, *Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler* (Adres 2017).

Yazıcı, S, Fatih Y, ‘Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarında Kuvvetler Birliği/Ayrılığı Tartışması’ 2011 59 Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 235-254.

Zürcher, E. J, *Milli Mücadelede İttihatçılık* (İletişim 2003).

Zürcher, E. J, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi* (İletişim 2013).